

КООМДУК МАНАС АКАДЕМИЯСЫ

Советбек Байгазиев

**КЫЛЫМ ТАЙМАШЫ
ЖЕ
КОШОЙ БААТЫРДЫН
УЛУТКА УТУП БЕРГЕН
УЛУУ МӨӨРӨЙҮ**

Бишкек-2016-ж.

УДК 37.0
ББК 74.00
Б 18

Коомдук «Манас» академиясынын редакциялык кеңеши
басмага сунуш кылган

Рецензент:

Бектур Исаков – Кыргыз Республикасынын Эл мугалими

Б 18 Байгазиев Советбек.

**КЫЛЫМ ТАЙМАШЫ ЖЕ КОШОЙ БААТЫРДЫН УЛУТКА
УТУП БЕРГЕН УЛУУ МӨӨРӨЙҮ –Б.: 2016-07-21**

ISBN 978-9967-08-566-4

Профессор Советбек Байгазиевдин бул китебинде улуу «Манас» эпосунун сейрек кездешкен түйүндүү бир окуясынын чыңалган катаал драмасы, кыяматтуу кыйын-кезеңи жөнүндө сөз жүрөт. «Көкөтөйдүн ашында» боштондукка чыккан кыргыз элинин эгемендүүлүгүн моюндагысы келбеген кытай-калмак империясынын өкүлдөрү менен кыргыздардын ортосунда өз ара тирешкен эрегишүү келип чыгат. Ушундай шартта 85 жаштагы эр Кошой ак калпак кыргыз журтунун, Манас курган эгемендүү мамлекеттин ар намысын коргоо үчүн тагдырын таразага койгон күрөшкө чыгат. Эмгекте кыргыз баатырынын империянын алп балбаны, каардуу Жолойду кантип жеңгени, карыя Кошойдун патриотизми, мекенчилдиги, улутмандыгы, руханий каармандыгы, намыскөйлүгү аналитикалык талдоолор аркылуу ачылып берилип, анын төгөрөктүн төрт бурчунан келген калайык-калктардын көзүнчө «кылым таймашында» ээ болгон кайталангыс жеңиши, анын бүгүнкү күндөгү тарбиялык мааниси тууралуу кеп болот. С.Байгазиевдин китеби «Манас» эпосунун жеңе билүү философиясын даңазалагандыгы менен баалуу.

Китеп тарбия-таалим иштеринде колдонууга, ата-энелерге, педагогдорго, тарбиячыларга, студенттерге, окуучуларга, дене тарбия мугалимдерине, спортчуларга, бардык жарандарга арналат. Эмгектин аягында Кошойдун мекенчил рух өрнөгүн муундарга өткөрүүнүн педагогикалык механизмдерин көрсөткөн методикалык бөлүм орун алган.

Б 4303000000-15

УДК 37.0

ISBN 978-9967-08-566-4

ББК 74.00

© Байгазиев С., 2016

БОРБОРДУК АЗИЯНЫ ДҮҢГҮРӨТКӨН КЫЛЫМ ТАЙМАШЫ ЖЕ КОШОЙ БААТЫРДЫН УЛУТКА УТУП БЕРГЕН УЛУУ МӨӨРӨЙҮ

1. «Кылым таймашына» алгы сөз

Айтылуу «Көкөтөйдүн ашындагы» Кошой менен Жолойдун күрөшү «Манас» эпосунун сюжетинин болуп көрбөгөндөй бийиктикке чейин серпилип чыгып барган кульминациялык чокуларынын бири. Бу жарыкчылыкта санмиңдеген күрөштөр болгон, бу дүйнөдө кимдер гана күрөшпөгөн. Бүгүн да күрөшүп атышат. Тарыхта изи калган далайлаган балбан күрөштөр да бар. Бирок өзүнүн ички маңызы, мазмундук тереңдиги жагынан, жоокердик заманда төгөрөктүн төрт бурчунан келген «кара курттай кайнаган» калайык-калктын дал ортосунда болуп өткөндүгү жагынан, өзүнүн ички психологиялык чыңалгандыгы, катаал драматизми, а түгүл, саясий мааниси боюнча, уткан жеңишинин улуттук-стратегиялык маңызы жагынан Кошой менен Жолойдун күрөшүндөй күрөш жер үстүндө, адамзат коомунда чанда жолугаар. Чынында эле, Кошой менен Жолойдун күрөшү «кылым таймашы», «доордун турнири» деп айтарлык ойротто жок укмуштуу күрөш болгон. Күчү ашып-ташып, урунарга тоо таппай, урушарга жоо таппай турган 40 жаштагы балбан менен 80 ден ашкан аксакал абышканын кылкылдаган көпчүлүктүн көзүнчө айыгышкан таймашы эмне деген уникалдуу окуя. Анан калса бул укмуштуу күрөштүн кылымдарды карыткан, бүгүнкү күнгө чейин жеткен атак-даңкын, таңданткан тарбиялык күчүн, орошон осуятын айт. Мына ушундай оригиналдуу мазмуну, универсалдык касиети, кайталангыс тарых-таржымалы, түгөнгүс санат-санжырасы бар үчүн бул күрөш Ата-тоодогу,

Азиядагы чоң окуя катары океандай «Манас» эпосунун курамына кирип, эпикалык сюжеттин өзөгүн тиреген негизги «атланттардын» бирине айланган. Эгерде бул күрөштү эпостон алып коё турган болсо, «Манас» бир жеринен орчундуу түрдө кемип турмак. «Кошой менен Жолойдун күрөшү» «Манастын» идеялык-көркөмдүк аброюна дем-күч берип турган, өзүнүн идеологиясы бар эпикалык эң күчтүү сюжет. Бул күрөш – улуу сабак, урпактарга калтырылган рухий мурас, уңгулуу патриоттук таалим. Бул спорт гана эмес, улуттук ар намыстын жана мекенчилдиктин өлбө-өчпөс өрнөгү. Ата журттун асылзаада жоокеринин бийик рухунун, жарандык каармандыгынын, алп күчүнүн жана эстен чыккыс эрдигинин эстелиги. Ак калпак калктын балбан күрөш тарыхындагы улуу мөөрөй, спорт классикасы.

2. Көкөтөйдүн ашы

Манас Алтайдан аскери менен келип, ата-бабасынын жери - Ала-Тоону калмак-кытай баскынчыларынан бошото баштаганда, Ташкент тарапты жердеген, байлыгы ашып ташкан Көкөтөй хан кошуунун алып Манасты тосуп чыгып, жоону жеңүүгө көп көмөк көрсөтөт. Манас баш болгон кыргыз баатырлары ошол үчүн Көкөтөй карыяны урматтап калышат. Мына ошо Көкөтөй бай мезгили жетип, көрөр күнү, ичер суусу түгөнүп, бир күнү дүйнөдөн көчөт да, аксакал маркумду калайык-калк чогулуп, кастарлап көмөт.

Күндөрдүн биринде маркум Көкөтөйдүн уулу Бокмурун атама аш берем, «Ала-Тоодой эт кылам, ала көлдөй чык кылам, жердин жүзүн чаң кылам, Көкөтөйдүн ашы деп, калайыкка даң кылам, төгөрөктүн төрт бурчун түгөл койбой чакырам, казынаны ачамын, калайыкка чачамын», – деп жарыялайт.

Көкөтөй байдын ашы атактуу Каркыранын керилген кең түзүндө өтмөк болот. Аштын уюштуруучулары хан Көкөтөй ашына толуп жаткан эл келсин, толкуп жаткан сел келсин деп, желгенине жел жетпес, басканына мал жетпес атактуу мааникер тулпарга жайма көкүл жаш Айдарды мингизип, төгөрөктүн төрт бурчуна кабарга жөнөтөт.

Мына ошентип, кең Каркыранын түзүнө түрдүү жактардан келген түркүн эл кылкылдап толот. Көкөтөйдүн ашына тыягы Алтай менен Кангайдан, быягы Крым менен Урумдан, тиги жагы Ооган, Ирандан, Индостандан, чыгышы Бээжин менен Кебез-Тоодон, батыш жагы Оролдон, бери жагы Үргөнч менен Букардан, Анжыян, Алайдан, Сары-Аркадан сансыз мейман келип түшөт.

Айтып өтө турган нерсе, «Көкөтөйдүн ашынын» тереңдеги мааниси, тынымсыз кагылыш-кармаштар, кандуу уруштар өкүм сүргөн жоокердик доордо өз жерине түркүн тилдерде сүйлөгөн

алыскы-жакынкы калайык-калктарды чогултуп, а түгүл жоолашып турган душманын да (калмак-кытай) мейманга чакырып, ак дасторкондун үстүндө мамилелешүүгө, баарлашууга реалдуу түрдө кадам таштаган, түпкүлүгүндө журттар ынтымагын көздөгөн ак калпак кыргыз элинин айкөл пейлинде жана гуманисттик умтулушунда жатат. «Көкөтөйдүн ашы» жер үстүндөгү элдердин биригүүсүн, тынччылыктын кырдаалында алака-мамилеге өтүү глобалдык идеясын тереңден каңкуулап тургандыгы менен жалпы адамзат балдары үчүн табылгыс сабак жана баалуу нуска дегибиз келет.

3. Кыргыз журтунун эгемендүүлүгүн моюндабаган империянын калдайлары: «Аш үстүнөн казамын, түшүп кетер орунду, бурут!»

«Көкөтөйдүн ашы» башталбай жатып, кең Каркыранын түзүндө кыйын кырдаал түзүлөт. Буга «койнуна котур ташын катып», БЭЭЖИН тараптан Каркырадагы ашка аттанып келген калмак-манжуу, кытайлар себеп болот. Көөнүндө Азия аймагынын кожоюнумун деп сезген калмак-кытайлар империялык кекирейүүчүлүк менен кыргыз калкынын көз карандысыздыкка жетишип, эгемендүү журт болгонун моюнга албай турат. Кечөөкү күңкор калкты тырмагынын астынан чыгарып жибергенине, а түгүл Орто Азия аймагынан куулуп чыкканына (Манастын боштондук согуштарын, баскынчы Алоокенин Анжияндан качышын эске түшүрөлү) тымызын өкүнүп, сени элеби, кезегиң келээр бурутум, деп эриндерин кесе тиштеп, ичтеринде кек кайнап турган каңгайлыктар ашка кабар барганда «дүр-р» этип көтөрүлүп, кыргыз жерине согушка аттангандай аттанган. Мына ошентип, жети асаба туу менен, жер жарылган чуу менен, уй түгүндөй көп калмак-кытайды баштап Коңурбай, Жолой, Нескара хандар «аштан

Манас жолукса, аш үстүнөн басам деп, аш үстүнөн кармашып, адамдын канын чачам» деп, Каркыраны тебелеп-тепсеп кирип келишкен эле.

Башчылары көкүткөн караламан калмак-кытайлар аштагы кемегелерди тегеректешип, казандардагы эттерди талашып,

ашка келген мусулмандарды дүрбөтүп, кыргыздардын балбандарын жөөлөшүп, жакшылардын төбөлөрүнө камчы үйрүшүп, өздөрүн өздөрү билип, өтүктөрүн төргө иле башташат. «Көкөтөйдүн кызык аш, көргөнү келген экенбиз, таланып кара кытайга, өлгөнү келген экенбиз», деп аш бергендер кайгырып, дүрбөлөнгө түшөт. Ошондо ашта Манастын жок экенин билип, өзүн ого бетер ээн жердин бөрүсүндөй сезген Нескара Бокмурунга опурулуп кеп айтат, кеп айтканда деп айтат: «Аш үстүнөн казамын, түшүп кетер орунду бурут, каардансам мен азыр, каптатамын колумду, бурут! Көкөтөйдүн Мааникер, канаты бар мал экен, канга ылайык жан экен, Мааникерди бер бурут, дегениме көн бурут, айтканым азыр камдап кой, бурут! Камдабас болсоң кебинди айт бурут, алыша турган жериңди айт бурут!». Нескара хандын бул сөздөрү Каңгай-Бээжиндиктердин дале өздөрүн буруттардын кожоюну мун деп сезери, ашынган империялык амбициясы көрүнүп турат.

4. «Алуучу калмак сен эмес, алдырчу кыргыз мен эмес, чабуучу кытай сен эмес, чаптырчу кыргыз мен эмес!»

Дал ушундай кыйын-кыстоо кырдаалда, Көкөтөйдүн уулу Бокмурундун, айласы куруп турган чакта, ашка чакырылбай калган Манас шашылыш Таласка келген чабармандан жаман кабарды угуп, алеки саламда кырк чоросу менен аттанып, куштай учуп, желдей сызып, заматта Каркырага кирип келет. Эр Манас, Алмамбет, Чубак, Сыргак, кырк чоросу менен ач кыйкырыкты салып, ашты жарып кирип барып, кара жаак камчы менен Нескараны төбөгө тартып жиберип, кара таандай калмакты каардана качырып, кыргын салып жибере жаздайт. Манас, эзелки жоонун эсирген үлкөндөрүнүн маңдайына ат

ойнотуп тура калып, «оозунан түтүн буркурап, көзүнөн жалын шыркырап», минтип турат:

—Өрдөшкө жатар чагым жок,
Өлүмдөн аяр жаным жок,
Кайран жаным барында,
Кытайга тартар малым жок,
Мааникер берер чагым жок.
Ардактап ашка чакырдым,
Абийириң менен этиң же.
Алуучу калмак, сен эмес,
Алдырчу кыргыз, мен эмес,
Чабуучу кытай, сен эмес,
Чаптырчу кыргыз, мен эмес!

Манастын элинин, жеринин аброю, ар намысы үчүн баардыгына даяр экендигин, өлүмдөн кайра тартпай турган түрүн көргөндөн кийин калмак-кытайдын Нескарасы: «Тоо жердеген бурутка, тоодою Манас чеп экен», - деп ичинен күбүрөнүп, «куйругун кыпчып», артка кетенчиктөөгө аргасыз болот.

Мына ушундан кийин гана эки тарап теңдешип, кытай-кыргыз «элдешип», каңгайлыктардын «чондугун салуусу» токтоп, тынчыган, турукташкан шартта керней-сурнай тартылып, аштын шаан-шөкөттөрү, оюн-зооктору башталат.

5. «Көкөтөйдүн ашындагы» кыргыздар менен кытай-калмактардын ортосундагы конфронтация

Түркүн, түркүн элдин өкүлдөрү катышкан жамбы атыш, ат чабыш, балбан күрөш, эр эңиш, эр сайыш мелдештери биринин артынан бири өтө баштайт.

Сыртынан караганда, аштын шаңдуу, салтанаттуу атмосферасында жайынча спорт оюндары өтүп жаткансыйт. Бирок ич жагын үнүлүп карасаң, ошол спорт мелдештери кадимки «согушту» элестетет. Бул негизинен кытай менен кыргыздын көмүскө «согушу». Ар бир мелдеште кангайлыктар менен ала-тоолуктардын ортосунда астыртан өлөөрчө атаандашуу, эрегишүү, жыйрылган пружинадай чыңалган психологиялык кырдаал, конфронтация өкүм сүрүп турат. **«Киши-киши дебеймин, тарткан этиң жебеймин»**, деп теңсинбей, кэчөөкү «кулдарын» өзүнчө мамлекет болгонуна ичи өрттөнүп, империялык амбициясы башынан ашкан Коңурбай ар бир мелдеште кыргыздарды утууну, артка таштоону, биринчиликти бербөөнү, мөөрөйгө жетишип дүңгүрөгөн жеңиштери менен ар түркүн калктардын көзүнчө Манастын журтун басынтып, үстөмдүк кылууну, кытайдын артыкчылыгын далилдөөнү эңсеп, элеп-желеп болуп турат. Бирок канчалык далбастаса да, эңсегени ишке ашпай, «ити чөп жебей» туруп алат. Жамбы атууга «көзгө атаар» деген мергендерин алып чыгып, өзү баш болуп Коңурбай мелтирей мээлеп, керилип туруп жаасын тартса да, жебеси бутага тийбей, обологон бийикке илинген жамбы ордунан козголбойт. Эр эңиштен да Шаңдөөгөр деген балбаны жеңилип калат. Империянын намысынын кетип жатканына туталанган Коңурбай төрө элин чогултуп: «Түркүстөн жери кең болуп, кылым кытай журтуна, кырдагы кыргыз тең болуп, өтүп кетип баратыр, жаккан оту кытайдын, өчүп кетип баратыр», - деп жаалданып, ат чабышта

буруттун күлүктөрүнүн «астынан каршы чыгыңар, атын тосуп жыгыңар, аянбагын баарыңар, атын жыгып салыңар», - деп жашыруун буйругун берип өчөшүүнү күчөтөт. «Айылы жакын турбайбы, алакандай кыргызга, алдырсак арбак урбайбы», - деп

Коң төрө жер тепкилейт. Кырдагы кыргыздын кытайга тең болуп, а түгүл андан ашып, мөөрөй алып жатканына ичи күйүп, жазмыштын мындай тартуусун көтөрө албай, Конурбай чабалактайт.

Ооматы келип, жылдызы жанып, төгөрөктүн төрт бурчунан мейман чакырып, ала-тоодой эт кылып, ала-көлдөй чык кылып, дүңгүрөтүп аш берип жаткан, өзүнүн түптүү журт экенин, өз алдынча мамлекет экенин туйгузуп отурган кыргыздар да, аштын мелдештеринде алдына киши чыгарбай мөөрөйгө ээ болууга, өздөрүнүн күч-кубаттуулугун далилдеп, бөлөк көздөрдүн көзүнчө аброюн бекемдөөгө, кыр көрсөткөн кытайлар менен «кыл чайнашууда» намысты алдырбоого өзгөчө таңсык. Айрыкча, бул жагынан Манас ажонун, Бакай, Кошой даанышмандардын, кырк чоронун кумар-куштарлыгы көбүрүп-жабырып, акылдары алысты чапчып турат. Державалык амбиция менен келип, ыңгайы келсе жанагинтип ыдык көрсөтүүгө ыкыс берип турган каңгайлыктарга, бээжиндиктерге эгемендүү кыргыз мамлекетинин бели бекем, түбү түптүү, казынасы калың экендигин, кудуреттүү, альшканга алдырбас, жарышканга жеткирбес, эч кимге жемин жедирбес жөндөмдүүлүгүн көпчүлүккө көкөлөтүп көрсөтүүгө, көөдөнүн көтөргөн мурдагы кожоюндарды акылына келтирүүгө, бөтөнчө ажо Манас куштар. Анын жогорудагы «алуучу калмак, сен эмес, алдырчу кыргыз мен эмес, чабуучу кытай, сен эмес, чаптырчу кыргыз мен эмес», деген сөзү мелдештерде кыргыз тараптын жоопкерчилигин ого бетер күчөтөт. Спорт оюндарындагы, аштын жарыштарындагы кыргыздын ар бир жеңиши Манас үчүн моралдык гана эмес, саясий мааниге да ээ эгедер. Мындай жагдайды манастын кырк чоросу да курч сезип турат. Мына ошон үчүн калмактын түктүү таман Түлкүбай балбаны менен күрөшкө түшүп бер деп, чыканакай эр Агышка Манастын атайын тапшырмасы менен

шашылыш келген Кыргызчал моминтип толкундана, жалбарып сүйлөп турат:

– Түрү сүрдүү калмакка
Туруп күрөш салып бер,
Алакандай журтундун
Чын намысын алып бер.
Чамаң жетпей баратса,
Балбандан кордук көрүп бер.
Жыгылды Агыш дедирбей,
Намыс кетип калганча,
Тируу жүрбөй өлүп бер!
Балбан болсоң сен Агыш
Түкүбайдай бир дөөнүн
Кабыргасын сөгүп бер.
Эки жара бөлүп кел.
Имерип ичтен чалып бер,
Кыргызга намыс алып бер.

Алдыдагы иштин жооптуулугун таамай түшүндүргөн, чегине жете курч айтылган, эмоцияга карк бул сөздөрдөн кырк чоронун башчысы Кыргызчалдын Түкүбай калмак менен болчу күрөштү тагдырга тете нерсе катары түшүнөрүн, улуттун, мамлекеттин ар намысы таразага коюлуп жаткандыгын ажосу манасча туюнарын, мелдештердеги кыргыз-кытай конфронтациясынын чынында эле, апогейине жетип тургандыгын айкын көрүп турабыз. Манастын атайы каты менен келген Кыргызчалдын сөзүнүн маани-жайын илгиртпей түшүнгөн Агыш балбан да: «этим кетсин ачынып, каным кетсин чачылып»,– деп Түкүбай менен алышууга, өлбөгөн жерде калышууга даяр экенин дароо билдирди.

Кыскасы, мына ушинтип, Көкөтөйдүн ашында, дагы айталы, сандаган боз үйлөрдө дасторкон жайылып, табак тартылып, элдик оюн-зооктор жүрүп, тынчтык шартта байге

сайылып, таймаштар өтүп, жалпысынан шатыра-шатман кырдаал өкүм сүрүп турса да, Каркырадагы Манас баштаган аш ээleri менен мурдагы метрополиянын өкүлдөрүнүн ортосунда өзүнчө бир көмүскө «фронт» түзүлүп, психологиялык драма ойнолуп жатат. Тирешүүнүн градусу ушунчалык жогору деңиз, аштагы кандайдыр бир эки баатырдын, эки балбандын эрөөлү бул экөөнүн гана кармашы эмес, кыргыз менен кытайдын беттешүүсү катары, ал эми жеңилип калуу бир инсандын гана кайгысы эмес, бүтүндөй элдин, мамлекеттин намысын алдыруу, кыргызды же кытайды уятка калтыруу катары кабыл алынып жатат. Коңурбай жанагинтип «кырдагы кыргыз өтүп баратыр, кытайдын оту өчүп баратыр» десе, Кыргызчал Агышка: «намыс кетип калганча, тирүү жүрбөй өлүп бер, имерип ичтен чалып бер, кыргызга намыс алып бер»- деп атпайбы. Бир сөз менен айтканда, мелдеште жеңип, мөөрөй утуу эки тарап үчүн тең стратегиялык мааниге ээ болуп отурат.

6. Ырамандын Ырчуулдун балбан күрөш жөнүндөгү жарыясы жана «алты батман буудай жеп, дан жыттанган, алтымыш алпты бир союп, кан жыттанган» алп Жолойдун күрөшкө чыгышы

Урматтуу окурман, сөз башталгандан бери булардын баарын эмне үчүн айттык? Бул кеп, Көкөтөйдүн ашында, Каркыранын түзүндө болгон Азиянын атактуу эки дөөсүнүн – Кошой менен Жолойдун күрөшүнүн кандай атмосферада, кандай психологиялык чыңалган кырдаалда, кандай турмуштук, саясий жагдайда өткөндүгүн туюндуруу мүдөөсү үчүн сүйлөнүп отурат.

Каркыранын узун карагайларынан миңди кыйып, төрт жүзүн түркүк кылып, түпкө орнотуп, калганынан бири бирине улап, асман тиреген мунара жасап, кылда учуна жамбыны илип,

анан ал жамбыны атуу мелдеши жарыяланганда, кудай бетин көрсөтпөсүн, ойротто жок иш болуп, аштын катышуучулары укмуштуудай кызыкка туш болушту. Түркүн-түркүн калктардан, топтордон, кошуундардан жүздөп, миңдеп мергенчилер чыгып, кезек менен каптап келип, ат үстүнөн камчыларын ооздоруна тиштеп, «моюндарын узартып, милтелерин кызартып» атышканда, жебелер учуп зыркырап, келтенин огу чыркырап, «очогор үнү дүпүлдөп, сыр бараң үнү күпүлдөп, кара түтүн буркурап», каркыранын түзү тарса-турс, чуру-чуу, күрү-күү болуп эле жатып калды. Мына ушундай көргөн адамдын оозун ачырган кызык оюн кыргыздардын жеңиши менен жаңы эле аяктаганда, Көкөтөйдүн көк туусу калкылдап жогору көтөрүлүп, Ырамандын Ырчуулдун жар чакыруусу абаны жарып, кайрадан жаңырды. Эмики кезек балбан күрөшкө бериле тургандыгы ыр менен кыйкырып айтылды. Ырчуулдун жарыясында ортого чыга турган балбан жөнөкөй балбан болбош керектиги, пилдикинен ашык күчү бар, жердеги кара ташты уучтап, топурак кылып жиберүүгө жөндөмдүү, темирди талдай сындырган балбандын балбанын тандаш керектиги маалымдалып өттү. Балбанды тандоонун талабы, чен-өлчөмү болуп көрбөгөндөй жогору экендиги азыр эле жамбы атыштын тамашасына баткан караламан көпчүлүктү дагы кызыктырып, бүйрүн ого бетер кызытып таштады.

Ал аңгыча болбоду, мурдатан кеңешип, макулдашып, камынып коюшканбы, калмак-кытай тараптан бүтүндөй Азия аймагына атагы жайылган, бир жагынан хан, төрө, экинчи жагынан «алты батман буудай жеп, дан жыттанган, алтымыш алпты бир союп, кан жыттанган», «жан казандай башы бар, жаткан иттей кашы бар», «кирпиктери өтөккө чыккан чалкандай, кулактары калкандай», «балтыры өгүз белиндей, оозунан чыккан илеби, улуу белдин желиндей», арка далысын караса, «ат жарышчу талаадай» болгон айтылуу алп Жолой

арстандай күркүрөп, пил басыш менен майдан талаасына басып чыкты. Караган кишинин жүрөгүн түшүрүп, үрөйүн учурган, таңгалдырган дөө Жолойду котологон калайык-журттар ооздорун ача дүрбөй карап, алдыдагы күрөштүн жамбы атыштан да кызыктуу, а түгүл бир шумдуктуу болорун боолголоп турушту. Көргөндөн көр элегиң көп деген ушул.

Жолой

7. Аш башчысы Кошойдун эл ичинен балбан издеши, кыргыз-казак, түрк-мусулман калктарынын балбандарынын Жолойдон качышы

Мына ушинтип, тоодой болгон алп Жолой күтүүсүз жерден майданга чыгып кыргыз менен кытайдын ортосундагы чыңалууну ого бетер күчөтүп таштады.

Айрыкча, бул ашты башкарып турган Кошой карыяга капилеттен чыккан каргашадай болуп, оор тийди. «Кан башы менен бу доңуз, түшкөнүн кара балбанга», деп ичинен тынчы кетип, санааркады. Бул жерде терең карасак, Кошой карыя өзү үчүн тынчсызданган жок. Жолой менен күрөшөм деген ой азырынча анын оюна да келбейт. Бул жагынан ал бейкапар. 85 теги аксакал адам күрөшкө чыгат деген ой кыргыздын да, кытайдын да көөнүндө жок. Кошойдун санааркаганы, Жолой доңуз менен тең ата болуп, чапчышар балбан кыргыз-казактан чыгабы деген күдүк ойдон улам болуп жатат. Ким чыгат деп Кошой айгай салып, Аксур жоргосун алчактатып, эл аралаганда, кыргыз-казактын ичинен, башка түрк-мусулман калктарынан да бир да талапкер чыкпады. Балбансынып тургандар Жолойго даабай, бири да «мен чыгам» деп үн катпады. Ачуусу келип күүлөнүп, «Абакең Кошой акырат, балдар бириң чыккын деп, мактантпай муну жыккын» деп, айгай салып бакырат».

Айласы кетип, Кошой балбандар менен жекече да сүйлөшүп көрдү. «Боло турган бала элең, борумуң башка жан элең», «Барсаң кантет балбанга, майданда Жолой заңгарга», - деп балбандардын, жашына да, токтолгонуна да, «топ башкарган дөөлөргө, төө көтөргөн жөөлөргө» да барып, үгүт-чакырыгын жүргүздү. Жоодарынын эр Чегишине, Саяттын Абдрахманына, Керкөкүл балбанга, Казактын эр Көкчөсүнө, Жамгырчы баатырга, Таздын Үрбүсүнө, Буудайык уулу

Мазбурчакка, Көкбөрү уулу Көккөёнго да келип, «сен кандайсың балбанга, жыгып мөөрөй алганга», деп сурап, кеңешип, булардын сөздөрүнө кулак төшөдү. Баары «Жолобоймун Жолойго, жолукпаймын андайга» дешип, жаа бою качып, макул болушпады. Бир гана Элемандын эр Төштүгү менен бала балбан Акбай керекке жара десениз, чыкса чыгалы деп ниет кылышты эле (С.Орозбаковдун варианты), бирок Кошой өзү алардын ал-жайын сынаакы көзү менен карап көрүп, экөөнүн тобокелчилигине макул дебеди. Балбан издеген Кошойго: «атаны Кошой абаке, акылыңыз канаке?» Ушу «булчуну буура санындай, муруту балта сабындай» Жолойго ким тең келет, ким чак келет? Абаке, сөзүндү кор кылбасаңчы, дегендер да болду (мисалы, Үрбү). Айтмакчы, казактын эр Көкчөсү «казактан Көкчө барды деп, кытайдын Жолой балбаны, капшырып жерге салды деп, жаманатты болбоймун, жолобоймун Жолойго, жекелешкен душманды, койбой турган дөө Жолой», дегенде, Кошойдун ачуусу келип: «атандын көрү кем Көкчө, айтканың кандай сен Көкчө, адам болбой кет Көкчө», - деп опурула тилдеп туруп, бастырып кетти.

8. Табалары канып, мыйыгынан жылмайып, алдыда болчу жеңишти «тойлой» баштаган калмак-кытайлар

Мындай кырдаалда калмак-кытайдын күнү тууй баштады. Кыргыздардын ичинен күрөшөргө балбан табылбай жаткандыгын, Кошойдун убара болуп, аракетинен майнап чыкпай, күйгүлтүккө түшкөндүгүн, «балдар бириң чыккын, мактантпай муну жыккын», деп кыйкырып жар салса да, карыянын сөзү эм болбой, жамы түрк журттарынын кыйындарынын бири да баш көтөрүп, Жолойду беттей албагандыгын байкап көрүп турган калмак-кытайлар буруттарга мыйыгынан жылмайышып, табалары канып, алдыда

болчу жеңишти ичтеринен тойлоп, дуулдап турушат. Сынчылар да: «чыккан экен дүйнөдөн бир азамат», Жолой «жыгат экен», - дешип көз ачыктык кылышууда. «Балбанга Жолой чыкты деп, Жолоюбуз мыкты деп, кубанып кытай айгайлап, кулак тунду чуркурап» - делип сүрөттөлөт «Манаста».

9. Улуттун стратегиялык кызыкчылыктарынын сакчылыгында турган Манас менен Кошой же 85теги карыянын патриоттук чечими

Жолойду ортого чыгарып коюп, и-и бурутум, алын канчалык, дегендей, калмак-кытайдын табалап, мурундарын дердейтип, жогортон ылдый карай карап мактанып турушкандыгын Кошой да сезип турат. Сезген сайын бул абалга чыдабай, ичинен «туйлап», эмне кыларын билбей, аргасы кетет. Акыры, Кошой карыя туюкка кептелгенин туюп, ал туюктан чыгуунун айла-амалы жөнүндө чындап ойлоно баштады.

Кошойдун ушул Көкөтөйдүн ашында төмөнкү: «**О кудурет, жан деп бизди жаратсаң, калмак-кытай манжуунун, дегеле көзүн каратпа**» - деген теңирине жалбара сүйлөгөн сөзүн эске түшүрөлү. Бул философиялык терең маанилүү сөздөрдөн Кошой үчүн кыргыз элинин эркиндигинен, көз карандысыздыгынан өткөн ыйык нерсе жок экени айкындалып турат. Ал дал ушул эркиндик үчүн өмүр бою кара башын сайып күрөшүп келбедиби. Акыры, Манас, Бакай үчөө баш болушуп, эңсеген тилеке жетишип, эгемендүү кыргыз мамлекетин курушуп, «кулаалы жыйып куш кылышып, курама жыйып журт кылышып», бүгүн ошол көз карандысыз мамлекетти көздүн карегиндей сактоо мүдөөсү менен жашап отурушпайбы. Эми ушундай шартта кечээ кыргыздын канын суудай чачып, туш-тушка тентитип, калк катары жер үстүнөн

жексен кылууну көздөгөн каңкор баскынчылардын алдында алсыз көрүнүп, байгени алдырып, басынып калууга болобу? Кошойдун ою боюнча иштин түйүнү мамлекеттин намысында туруп жатат. Кеп бул жерде кандай да болсо, эзелки жоонун көпкөлөң, текебер мамилесинин тизгинин кагып, балбанын көңтөрүп, мизин кайтарып, андай эмес, мындай деп Каңгайдын акесин таанытып, ордуна коюуда туруп жатат. Ошон үчүн Кошой өзүн гана ойлоп, кара башын коргогондугу үчүн жанагинтип Көкчөнү опурулуп тилдеп жатат. Каңгайлыктар бир жолу жеңип алса, ийгиликке дөөгүрсүп, «куйругун чагарактатып», бир шойкомду башташы мүмкүн экендигин, «балбаны жыкса бир жолу, басырыкты салганга» даяр турганын Кошой туюп турат. Буга жол бербөө зарылдын зарылдыгы. Кошой үчүн Көкөтөйдүн ашындагы спорттук күрөш мамлекетти, журт эгемендигин коргоонун бир амалы катары кабылданып туру. Мына ушинтип, журт эгелеринин бири, аш башкаруучу акылман Кошой аксакал улут кызыкчылыгынын, ата журт ар намысынын бийиктигинде акыл чабыттатып, кыр көрсөтүп турган кытайдын алдында кыргыз намысын кантип «алчысынан кондуруунун» айласын издеп, тогуз толгонуп турат.

Кошой

Күрөшкө эч ким чыкпай койгон соң, акыры ал аргасыздан өзү жөнүндө ойлонду. өзүнүн Жолойго атаандаштыгы тууралуу ой башына келгенде, э кудай, «сакалымдын агында, сапар кетер чагымда» Жолойду беттегенге мен калдымбы!? Ушул нерсе 85 теги чалдын үлүшүбү?- деп ичинен күйүнүп, «ээрдеги чагарак, калдырата кагыптыр, кара жерге багыптыр». Тагдырдын мындай тамашасынан улам Кошой ичинен психологиялык катуу бушаймандангандыгы, анын төмөнкү өзүнчө күбүрөнүп – күңкүлдөп, туталанып тилдегенинен ачык көрүнүп турат: «Кайрат кылып баарына, канчалык айтсам укпады, карарган дөөнү жыкпады, кара оозуна кан толгур, кайрылгысыз күн болгур, куру оозуна кум толгур, кубангысыз күн болгур!». Бул эмоцияга карк саптар Сагымбай манасчынын каармандын ички дүйнөсүндө өтүп жаткан уйгу-туйгуну көрсөтө билген чеберчилигине күбө болорун айта кетели.

Аксур жоргонун үстүндө ары ооп, бери ооп, ойлонуп туруп, акыры Кошой Жолойго өзүнүн жана Манастын атаандаштыгынан башка жол жок экенин түшүндү. Кадимкидей кайратына келип, ичинен бир чечимге бекиди да, ошол чечимин хан Манаска келип, мындайча туюндурду:

«Толуп жаткан журтундан,
Беттешер пенде жок болуп...
Карысам да карпандап,
Карт буурадай тартандап,
Мен түшпөсөм балбанга,
Кайратың катуу эр элең,
Сен түшпөсөң балбанга,
Кандай адам катылат,
Тетиги дардайган Жолой айбанга!»

Манас

Жаңы курган мамлекетинин ар намыс кызыкчылыгынын сакчылыгында турган Манас ушу тушта өзү да: «багелектен алышып, балбандарча чалышып, көрүнгөн жерин үзүшүп, көк букадай сүзүшүп, алдыңкы кара калмакка, аябаган дүмөктү, салчу киши барсыңбы, калың элдин намысын алчу киши барсыңбы?» - деп бакырып, (С.Каралаевдин варианты), майданга чыгар балбанды күтүп, эки көзү төрт болуп турган эле. 85 жаштагы абакесинин бүтүмүн укканда, Манас бир чети айран кала түшүп, бирок дегинкиси сүйүнгөнүнөн чечекейи чеч болду. Күтүүсүздөн амал табылганына кубанган Манастын карт Кошойдун: «кайратың катуу эр элең, сен түшпөсөң балбанга» дегенине карата айтып турган кеби бул:

Айтайын жооп сөзүңө,
Абаке Кошой өзүңө.
Манас, Манас болгону,
Башыма дөөлөт конгону,
Алчайып атка мингени.
Ак олпок тонду кийгени,
Сан жыйыңга чок элем,
Кол, бутун чалып жыгууга
Эзелден жөөгө жок элем.
Ат үстүнө келгенде
Найзакерден ыктуу элем,
Азаматтан мыкты элем,
Айтыша чыккан доого сал,
Найзалашкан жоого сал,
Тизелешкен доого сал.
Тизгиндешкен жоого сал.
Тиктеп найза сунбасам,
Андан кийин көзүмдү ал!
Камчылашкан четке сал,

Карарып күйгөн өрткө сал!
Өгүздөй кара калмакка
Өзүң түшкүн карыя.
Сандап жаткан топ экен,
Өзүңүздөн башкасы
Ылайыгы жок экен.
Сакалың аппак агында,
Сайышка өзүң жарарсың
Абаке, сапарың чукул чагында.
Жолойго күрөш салып бер, аба!
Чоң намысты алып бер, аба!
Барбайган кара калмактын
Бардигер күчүн көрүп кел, аба,
Баякы жиниң карматып,
Колуңа тийсе, бөлүп кел аба!

Манас баатырдын ушул сөздөрүнө көңүл бөлөлүчү. Түзүлгөн курч кырдаалда Манастын катуу толкунданганы айкын көрүнүп жатат. Карачы, чын ыкластан чыккан кандай илеби күчтүү сөздөр. «Өрткө сал» дегени не деген укмуш кеп. Кишини жарга такаган кыйын ирмемде Манас Кошойдун алдында ичинен аңтарылып «төгүлүп» калды. Кыстальпш кырдаалдын шары менен жөө күрөшкө жок экенин мойнуна алып жиберди. Айланайын абаке, менин ордум ээр үстүндө, ат үстүндө найзалашкан кызыл жалын өрткө сал, ошондо керегине жарап бербесем, кара, чечекей көзүмдү оюп ал деп безенип ийди. Ал эми, Ажонун мобереки күрөшкө чыгып бер деп суранып айткан кеби жан дүйнөдөн ыргып чыккан кандай сырчыл сөздөр. Адамды ишендирип арбаган, кыйып кете албай турган жүрөк түпкүрүнүн сөздөрү. Ал эми Манастын суранычындагы «салып бер аба», «алып бер аба», «көрүп кел аба», «бөлүп кел аба» деген ички уйкаштар менен коштолгон рефрендер кулака өзгөчө таасирдүү угулат. Манас чынында

эле, бул сөздөрүн кыйын абалда туруп айтпадыбы. 85 жаштагы кары кишини күрөшкө түш деп айтуу оңой азаппы? Кырдаалдын аргасыздыгы Манасты катуу күйүнттү. Жогорудагы сөздөрдүн ичтен толкуган илеп менен чыгып жатканы ушундан экенин түшүнүп коёлу. Кыскасы, Көкөтөйдүн ашында кырдаал кылдын кырында кылтылдап турганда Манастын Кошойго кайрылып айткан өйдөкү монологу улуу эпостун көркөмдүк жактан күчтүү жаңырган мерчемдеринин бири экендигине баа бере отуралы.

«Алуучу калмак сен эмес, алдырчу кыргыз мен эмес, энүүчү калмак сен эмес, эндирчү кыргыз мен эмес», деп ак калпак журттун таламын коргоп турган Манастын чын жүрөктөн чыккан сөзүн, өтүнүчүн уккандан кийин Жолойго каршы өзүнөн башка альтернатива жок экендигин, аштагы түрк-мусулман дүйнөсүнөн өзү каргадай жалгыз экендигин, эмеле Манаска мен чыкпасам, ким чыгат, деп айтканы туура экенин Кошой биротоло туюнду. Ал тиштенип туруп, өзүнө өзү убада кылды: **«Калмактын көөнүн тындырбайм, кабыланым шагын сындырбайм, калкына уят кылдырбайм!»** Мына ушинтип, Кошой акыркы бүтүмүн чыгарып, тагдырын таразага койгон таймашка түшмөк болду. Ушундан кийин Кошойдун жан дүйнөсүндө түрдүү ой-санаалардын жана сезимдердин удургуусу башталды.

10. Аксакалдын психологиялык драмасы же Кошой деген ким?

Аксакал адамдын күрөшкө чыгаары билингенде кара таандай жайнаган элдин ичин уу-дуу каптады. Тышта уу-дуу болуп жатса, Кошойдун ичинде «бурганак» жүрүп турду. Азыр эле «калкына уят кылдырбайм» деп Кошой дөө чечкиндүү

айтса да, алдыдагы айыгышкан кармашта тагдыр кайсы балбанга күлө багат, ким билет? «Кара сакал агында, карып калган чагында» жазмыштын минтип андоостон «алкымдан алып», аёну билбей сынап турганына ичинен «боркулдап кайнап», «кебин айтып, коңгурап, абакең кирди арманга»:

«Атаганат дүнүйө,
Жашаган сайын шайманың
Бошойт экен күнүгө.
Жылаңайлак, жылаңбаш
Жер солкулдайт жыйырма беш,
Кызыталак кан Жолой
Кайда жүргөн ошол кез!
Отуз беште жолукса,
Ойрондобос эр белем,
Ошол чоң Жолойдон кем белем?
Алтымышта жолукса,
Албайт белем калмакты.
Жетимиште жолукса,
Чалбайт белем калмакты.
Оролтуп аяк салышса,
Оңдобой турган мен белем,
Оолуккан дөөдөн кем белем?»

Кошойдун минтип ичинен түтөп, арман кылып турганы жалаң эле анын «сакалынын агына, калжайып калган чагына» байланыштуу эмес экенин, бул армандын мотивациясы татаал экенин, баатырдын өкүнүчтүү толгонуусунун тамыры көп себептүү экенин түшүнүп коюшубуз зарыл. Бул үчүн Кошойдун бу жашоодо, бул турмушта ким экендигин, ким болуп келгендигин таасын билгенибиз керек. Ырасында эле, Жолой дөө менен беттешүүгө бел байлаган Кошой, дегенкиси ким? «Кошой Манаска чейин эле ата журтту баскынчы душмандан бошотууга өз алдынча кыйла ийгиликтүү

аракет кылган баатыр. Ал Кашкарга жасаган жортуулунда Манаска кошулганга чейин эле жоонун көптөгөн баатырларын, аярларын, кандарын айла-амал, баатырдык менен жеңип, кыйла жерди душмандан бошотот. Кошой «калк атасы», «эл агасы», «элдин уюткусу», «олуя», «даанышман», «акылман», «журт атасы» деген эпитеттер менен сыпатталат. Кыргыз журтчулугунун ичиндеги эн улуусу, ары акылман, калыс, алп турпанына төп келген кайрат-күчү мол адам. Кошойду Манас баштаган бардык кыргыз баатырлары кадырлап, зор урмат менен «Абам Кошой карыя» деп кайрылышат. Эл ичинде зор кадыр-баркка ээ болгон Кошой бардык кыргыз уруулары баш кошкон чоң жыйындарды башкарат (мисалы, Көкөтөйдүн ашын башкаруу ага ыйгарылат), орчундуу маселени чечүүдө эл ага кайрылат, анын кеңешин угуп, жардамын алышат» («Манас» энциклопедиясынан). Ушундай «эл атасы», элдин арка-жөлөгү деп аталган, өз калкынын идеалы деп айтарлык, атак-даңкы таш жарган, адеп-ахлак аброю көкөлөгөн, «артта жүрсө сан колдой, алдыда жүрсө акжолтой», делип бааланып келген адам кокус күрөштө жыгылып калса эмне болот? Бул айлап, жылдап, кылымдап кызылдай мээнет менен курулган храмдын кыйрашына тете иш болмок. Бул бир боор калк үчүн да, Манас үчүн да кайгы, Кошойдун өзү үчүн да трагедия болмок. «Калк атасынын» ушул кадыр-баркым, атак-аброюм менен дүйнөдөн көчсөм деген тилеги бар эмес беле. Сексенден өткөндө күрөшөм деп оңкосунан түшүп калып, дос-душманга күлкү болуп, абийири айрандай төгүлмөкпү? Ушундай коркунучтуу санаа түпкүрдөн ойгонуп, көөдөнүн «сайгылап» жатса, «атаганат дүнүйө, алтымышта жолукса албайт белем калмакты», деп абакеңиз ичтен кантип «боркулдап кайнабайт», кантип арман кылбайт...

Анан калса мобу жагдай да анын психикасына басырык жасап жатпайбы. Көкөтөйдүн ашына жана айтылгандай, Бүткүл Орто Азиянын, Сибир, Алтай аймагынын түркүн калктары гана эмес, алыскы Орхондон, Монголиядан, Жапандын Сыймун аралынан, Каңгайдан, Кытайдан, бери жагы Чыгыш Түркстандан, тиги жагы Индостандан, Оогандан, ары жагы Крым менен Урумдан эл самсып келбедиби. Каркырага «карат курттай кайнаган, кумурскадай жайнаган түмөндөгөн түркүн калк чогулуп отурат. «Кытай журту бир түркүн, кыргыз журту бир түркүн, ооган журту бир түркүн, калмак журту бир түркүн, казак журту бир түркүн» делет Манаста. Анан төгөрөктүн төрт бурчунан келген ушунча элдин көзүнчө утулуп калса, өз калкына туу болуп, алыскы- жакынкы аймактарга атагы чыккан баатыр бүтүндөй дүйнөгө мазак болуп, тирүүлөй көмүлбөйбү. Ушул нерсе да Кошойдун оюнда турат. Мындай санаа башына жылып кирсе, карыянын азат бою дүркүрөйт. «Өзүм го, өзүм», дейт дагы бир үн Кошойдун ичинде, оңкомон түшсөм ордолуу кыргызымдын намысы кетип, Манасымдын, мамлекетимдин жылдызы түшүп, кытай-калмакка таба болобузбу, Э-Кудай!

Акыл-эсинде, рухунда түрдүү ой-санаалар, бири-бири менен кагылышып, жан дүйнөсүндөгү чыңалуу чытырата толгонуп, үзүлө турган кыл аркандай чегине чейин жетип, баатырдын ичинде нагыз психикалык драма өтүп жатат.

Кошойдун ушу ички психологиялык драмасын сезгенибизде, «эл атасынын» жанынан кечкен эмедей, өлөөрчө тобоколго барып жаткандыгын дагы да даана туюнабыз. Мобереки «абаң Кошой карыя, калмактардын Жолойго, өлүшкөнү баратат» деген саптар «Манаста» бекер айтылбаптыр.

11. Кошой - абийирдин жана патриоттук парздын кулу

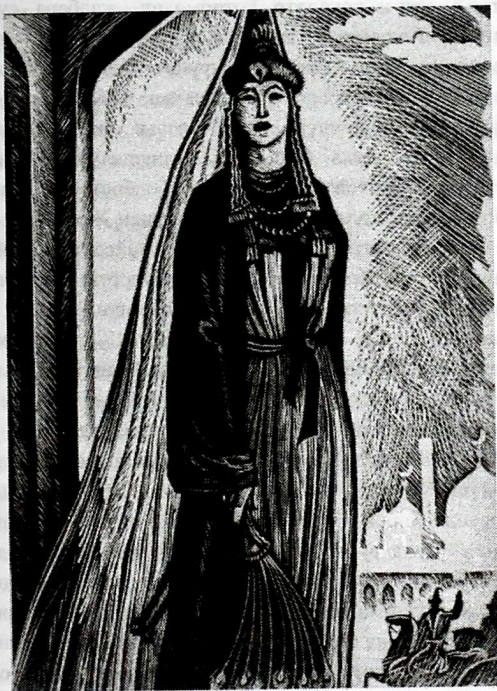
Бычак мизиндеги кырдаалда Кошойдун турушу менен абийир, бүт тулку-бою, турпаты менен ар намыс экендигин аңдайбыз. Чыныгы абийир адамдын адамдыгы сыналып турган ирремде, жамааттын бедели таразага коюлган кырдаалда кылчактабай, автоматтык түрдө журт кызыкчылыгы тарапка, адилеттик жагына өтүп кетет. Абийир кайдыгер карап тура албайт, чыдай албайт, «кара башын» калкалай албайт. Кошой мына ушундай киши экен. Ошон үчүн ал «кан жыттанган» апи Жолойго айыгышууга барууга «жок» дей алган жок, баш тарта алган жок. Балбандар жанагинтип батынбай койгондо, мен чыкпасам ким чыгат деген сөз көөдөнүнөн кандай ыргып чыгып кеткенин ал өзү да билбей калды. Абийир аны токсонду карай томолонгону турганына карабай майданга алып жүрүп кетти.

Жоокердик заманда нагыз баатырдын, рыцардын адеп-ахлагынын, кан-жанынын тамыры калайык-журттун, тууган жердин кызыкчылыгында, жамааттын муктаждыгында, мамлекеттин мүдөөсүндө. Ал, мындайча айтканда, мамлекеттин эле өзү. Ал – коллективист, анын руханияты корпоративдүү. Кошой дал ушундай баатыр, анын социалдык жаратылышы ушундай. Ал – коомдук милдеттин, парздын кулу. Кыскасын айтсак, «Көкөтөйдүн ашындагы» майданда бүткүл кыргыздын жападан жалгыз үмүтүнө айланып, империянын дөөсү менен «өлүшкөнү» бараткан 85теги карыяны «таңгалычтуу кадамынын» учук-тамыры анын уктабаган уятында, абийиринде, улутмандыгында, мекенчилдик парзын Кудайындай сезгендигинде экен.

12. Кандагай

Бирок күрөш майданына чыгардын алдында Кошой карыяда бир көйгөй пайда болду. Күрөшкө атайын тигилген балбан шымды –кандагайды кийип чыгуу керек. Антпегенде демейки кийип жүргөн шым балбандар булкушканда айрылып, дал, далынан кетиши этимал. Ал эми мыкты жасалган кандагай канчалык чоюлса да, айрылбаган касиетке ээ. Кошой шашылыш балбан шым издетти. Бирок табылган балбан шымдардын бири да Кошойго чак келбеди. А түгүл алп Манастын кандагайы да, кийип көргөндө, батпай тар болуп чыкты. Жолойго каршы кандагайсыз чыгуу өтө опурталдуу. Эмне кылуу керек? Манас менен Кошойдун ушу тушта айлалары куруп турду. Манастын кандагайын зайыбы Каныкей алтымыш тоо текени аттырып, терисин келтире ашаткыга жаткызып, алты жыл бээнин сүтүнө малмага салып, жез челекке алманын кабыгына чылап, анан балбандарга алмак-салмак ийлетип, ийине жеткизип, ойротто жок уздар менен бирге өзү күнү-түнү мээнеттенип тигип, «ичине булум иштетип, болот өгөп ширетип, сыр бараң атса, ок өтпөс, табылгы жакса, чок өтпөс» кылып укмуштуудай узчулук менен жасаган экен. Бирок кокус Кошой абам кийип калса, кереги тиер деп, Каныкей оюнда Кошойго да шымды атап, кенен жасап, бирок шымдын кашатынан багалегине чейин алты сөөмдөн ашкан бир бүктөмүн ичинен жымыйта капшырып тигип коюптур. Шашылыш келген Каныкейдин көрсөтмөсү менен ошол бүктөмдү жазып жибергенде, кандагай Кошойго куюп койгондой чак келип, толкуп турган көпчүлүк канышанын бул акылгөй айлакерлигине уу-дуу болду. Манас тебетейин көккө ыргытып сүйүнүп, Кошой болсо жетине албай «Ай, Каныкей, телегейиң тең экен, он эки мүчө кең экен, сөөмөйү алтын уз экен, ургаачыда болбойт ко, өзү олуя киши

экен, касиеттүү кабыланга, кадыр түндүн өзү экен» деп алкап, алдына келип жүгүнүп турган канышага «балалуу бол» деп ак батасын берип жиберди. Мына ушинтип, ушул жерде Каныкейдин аялзатта жок айлакерлиги, акылмандыгы, алды жакта болоор жумушка алдын ала кам көрө билген көрөгөчтүгү, адамды айран калтырган узчулук керемети дагы бир жолу көпчүлүккө айгине болду.

Каныкей

13. Жолойду беттеген Кошойдун «булчуну бука белиндей, булкушканды жегидей» алп келбети

Көөнүндөгүдөй Кандагай табылып, Кошой ичинен дем байлай түштү. Кандагайды берип жатып Манастын: «Абам Кошой карыям, карап турган олуям, батасы журтту байыткан, пайгамбар чалыш карыя, адамзаттын уулуан, артыкча тууган олуя», - деп көкөлөтө көтөрмөлөп, жалбара сүйлөгөнүн укканда, Кошойдун кулагы сүйүнүп, бою чыйралып, кайратына келди. Акыры ал күчүнө чиренип, тоодой болуп ортодо турган Жолой дөөнү беттеп чыкты. Кошойдун майданга чыккандагы көрүнүшүнө баам салалы: «жылаңайлак, жылаң баш, булчуну бука белиндей, булкушканды жегидей, кол салуучу жолборстой, алышкан аман болбостой». Чынында эле, Кошой өзүнүн көлөм – келбети жагынан Жолойдон кем эмес дөө. Алп Манастын шымы батпай койгондон кийин анын канчалык зор экенин көз алдыга элестете берели. Эпосто Кошойдун сырткы көрүнүшүнүн сүрөттөлүшүндө, албетте, көркөм-эпикалык апыртуунун элементи, үлүшү жок эмес. Бирок «Тоодой болгон күрсү алган» Кошойдун тышкы алп кебетеси манасчынын фантазиясынан гана жаралган нерсе эмес дээр элек. Мына мобу чындыкты кыстара кетели. Бул нерсе өтө сейрек болсо да, реалдуу турмушта кездешүүсү мүмкүн болгон көрүнүш. Маселен, 16-17-кылымдарда Кыргызстандын Тогуз-Торосунда Тобок аттуу алп бала төрөлгөн. Чоңойгондо анын боюнун узундугу 4 метрге жакындаган. Реалдуу турмушта жашап өткөн бул тарыхый, легендарлуу инсан эл ичинде Алп Тобок атка конгон. «Башына айбалта саптап алып жүргөн таягы эле үч-төрт кулач болгон, узун бойлуу, кадыресе кишилер анын белине да кол сунуп жете албаган, он сегизден өткөн соң эч бир унаа көтөрө албаган, өмүр бою жөө жүрүп өткөн, Нарын дарыясын кечсе, тизесине да жетпеген, алты качырдын күчү

менен ачып-жапкан кытайлардын дарбазасын бир тебүү менен быркырата кыйратып салган» (Кыргыз адабиятынын тарыхы, 3-том, Бишкек, 2004., 415-б.). Тогуз-Тородо 16-17-кылымдарда болгон бул реалдуу тарыхый фактыдан чыгып, бир сөз менен жыйынтыктап айтканда, адамзат тарыхында сейрек болсо да кездеше жүрчү «Алп Тобок феномени» андан мурдагы бир замандарда Кошойдун мисалында өзүнчө бир вариацияда кайталанып өткөн дегенге ишенбей коё албаспыс. Кыскасы, Кошойдун сырткы пил мүчөсүнөн улам, анын Жолойго татыктуу атаандаш экенин көрүп турабыз. Кошой өзү да өзүнүн алптыгын, зордугун сезип, белсенип турат. Анан мобу нерсени да эске түйүп коюш керек. Турмушта кээ бир балбандардын карысы да күчү кайтпаган учурлар болот экен. Кечээ эле 19-кылымда Теңир Тоодо жашап өткөн, кезегинде «Жумгалдын төө балбаны» атыккан Кармышак аттуу балбан болгон. Кармышак 70тен ашкан чагында, кышында капчыгайдын калың музунда тоңуп турган шилбилерди чөгөлөй калып тутамдай кармап, булка-булка тартканда, муздар чарт жарылып, шилбилер түбүнөн омкорулуп, сакадай, томпойдой таштар туш-тушка зыркырап учкан экен. Ошондо Кармышактын «атаң көрү, күчүм кайтпады, күчүм башым менен кошо жата турган болду», деп жарданып карап тургандарга айтканы эл арасында аңыз болуп жүрөт. Байкасак, ушу сыяктуу Кошойдун да күчү кайтпаган белем. Карабайсызбы, күрөштүн алдында денесин жибитиш үчүн үстүнө 16 кишини чыгарып, тебелетип атып, капысынан тура калганда, «жонундагы жүргөндөр, томолонуп алганы, тоодон кулап түшкөндөй, кыйрап жерге калганы». Бул эмне деген күч? «Көзүм барат чекчейип, белим барат бекчейип, мойнум барат кекчейип», деп кейигени менен карыса да Кошойдо буураныкындай буркулдаган күч али да бугуп жаткандыгы туюлуп калды. Кошой боюндагы мындай күч-кубатты тымызын тереңинде сезип, мындан улам «бөрү карыса

бир койлук алы бар» деген тейде, акыркы кайратын жыйнап, кыл көпүрөдө «кыл чайнап» тургандай. Анткен менен Кошой сыртынан арстандай күркүрөп, эзелки жоонун балбанына карай бет алса да, ичинде «жалындап өрт күйүп» баратат: «Абан Кошой карыя, кармаганын соо койбой, бөлүшкөнү баратат, кытайлардын Жолойго өлүшкөнү баратат». Мына ушинтип, өлүм же өмүр деп өмүрүндөгү соңку кармашка бараткан карыянын рухундагы чыңалуу эң бир таасирдүү саптар менен берилген. Дагы айталы, «өлүшкөнү баратат» деген сөздөр не деген күчтүү сап. Келтирилген поэтикалык үзүндү алдыда боло турган айыгышуунун алоолонгон драмасын алдын ала туйгузган көркөмдүк күчү менен бөтөнчөлөнөт.

14. Эки дөөнүн ортосундагы сөз эрөөлү же Кошой менен Жолойдун психологиялык кагылышы

Мандайлаша келгенде, эки дөөнүн ортосунда күрөш башталбай жатып от чыкты. Бет келээр менен экөө бири бирине сөз менен заар бүркүшө кетишти. Каруусу качкан карыя кармашка чыкты деп ичинен кымылдап, мыйыгынан күлүп, «кармашка чыккан буруттун, башын жулуп алам деп, алакандай бурутка, азапты чогуу салам деп» мактанып турган Жолой ордунан «күр» этип туруп, Кошойго каарын чачып зиркилдеди:

– Кара сакал агында,

Каруундун кеткен чагында,

Казааң жакын табында,

Буурул сакал агында,

Муунуң кеткен чагында,

Өлүм жакын табында

Ажалыңдын жеткени,
Абийириңдин кеткени,
Кетпегенде неткени,
Жашыңдан киши чыга албай,
Жакшыраактан ыйгарбай
Карганда түшүп балбанга,
Карап көрсөм өзүңө
Каргыш тийип калган да!
Атым менин – Жолойдур,
Ар душман качып колойдур!
Жолойго киши жолоорбу,
Жологон бенде оңорбу?!
Бир башыңда, Кошоюм,
Миң жанкың болсо коёмбу,
Ичип канга тоёмбу!

Кандай заардуу сөздөр, атаандашка октой тийген кандай ачуу кеп. Карганда түшүп балбанга, сага каргыш тийгенби, кыргыздын жашыраак балбаны жокпу? Абийириңдин кеткени, ажалыңдын жеткени, каныңды ичип тоёмун деген сөздөр оңой сөзбү? Амалдуу калмак мындай чучукка жеткисе айткан сөздөрү менен адегенде эле карыяны психологиялык жактан «жаткыза чаап», атаандашын күрөшкө жөндөмсүз кылып, чүнчүтүп, жүдөтүп, үстөмдүк кылууну көздөдү. Жолойдун ачуу кеби, коркутуп кордогону сай сөөгүн сыздатса да, карыя басынып калбай, кайра ого бетер намысына келип, калмак

дөөнүн психологиялык чабуулуна каршы контрсоккунун мөндүрүн жаадырып жиберди. Кулак салалы:

- Атандын көрү капыр кул,

Бийманы жок жакыр кул,

Наадандыгың мына бул!

Үкүрчүнүн оюнда,

Үч-Капкактын боюнда,

Үйшүнбайдын тоюнда,

Ушу күнчө оюмда,

Өлтүрбөй сени тирүү алдым,

Үйүңдөн байлап бир алдым.

Балчакайдын белинде,

Айлым арбын дегенсип,

Мыктылык кылган жериңде

Айтышып сөздөн бир жендим,

Алыша кетип урушуп,

Ач бөрүдөй жулушуп

Ат үстүнөн бир эндим.

Оболдон бери, донузум,

Оё жүрдүм көзүңдү,

Ойрондоп жүрдүм өзүңдү,

Ойлонуп айткын сөзүңдү!

Катылам деп Кошойго

Кан жүткүргөн жериң бар.

Бөрү жолдуу Кошойду

Бөлөк болду дейсиңби?

Ар бир жерде алышып,

Аркы-терки салышып

Алып жүргөн мен элем,

Наадан Жолой сен элел!

Жаалдаган, ичи шакардай кайнаган Кошой абакенин арстандай айбаттуу күркүрөп, Жолой дөөгө бүрккөн бул сөздөрү ачуу жана курч чыгып, татыктуу жооп болуп түштү. Ала-Тоонун алгыр бүркүтү сыяктуу өзүн кан жыттанган Жолойдон бийик коюп, «кул», «наадан», «доңуз» деп эрегише безге сайып айткан өткүр сөздөрү, ойрондоп жүргөн өзүндү, оё жүргөм көзүндү, деп өткөн тарыхты эсине салып, намысына тийип, дагы кан жүткүртөм, жеңе жүргөм жеңемин дегендей өкүм кеби көөдөнүн көтөрүп көөп турган жоонун балбанын шибегедей сайып, барскандай уруп өттү. Карыядан мындай ачуу каяшаны, кайратты жана айбатты күтпөгөн Жолой капысынан тумшукка муш жегендей эле болду.

Күрөштүн алдында чагылгандай чарт-чурт этип, ортодо болуп өткөн бул сөз эрөөлү астыдагы кармаштын оёосуз кандуу болоорун, күрөш эмес, нагыз согуштун өзү болоорун дагы бир жолу айкындап таштады.

Адабий жагын айтсак, бул сөз кагылышы кандайдыр бир эпикалык диалогду эмес, чыныгы драмалык диалогду элестетип турат. Эки дөөнүн сөз менен айыгышуусу өзүнүн курчтугу

жана чегине жете чыңалгандыгы жагынан кадимки классикалык драмадагы нагыз драмалык диалогдун жана драмалык конфликттин өзү десек жаңылбас элек. Ушул жерден белгилеп өтө турган нерсе, дегеле «Көкөтөйдүн ашындагы» «Кошой менен Жолойдун күрөшү» темасы өзүнүн демейкиден тыш психологизми менен өзгөчөлөнүп турат. Балбандардын психологиясын, айрыкча, Кошойдун ички драмалык толгонууларын жана санаркоолорун берүү жагынан манасчынын чеберчилиги өзүнүн бийик нокотуна чейин өсүп барган дегибиз келет. «Манастын» ушул жерине келгенде, кандайдыр бир эпикалык баянды эмес, өзүндү кадимки социалдык романды, социалдык драманы окуп жаткандай сезип кетесин.

15. Уу-дуу болуп тандана алп балбандарды караган «кара курттай кайнаган» көрөрмандар

Бул учурда балбандардын беттепишин чыдамсыздык менен күтүп турган калмак-кытай көпчүлүгүнүн ичи уу-дуу, кыргыздардын ичи да чуру-чуу. Аштын жалпы көпчүлүгү да бири-бирин түртүп, жардана ортону карап толкуп турат. Алар үчүн болгону жаткан күрөш таңгалычтуу да, ченде жок кызыктуу да. Окуянын Аштын жалпы катышуучулары үчүн кызыктуулугу, таңгалыштуулугу сыртынан караганда дүйнөдө сейрек кездешкен, дубанда жок, ойротто жок, адамзаададан бөлөкчө, кара тоодой калдайган эки алптын арстандарча алышууга чыгып отургандыгында. Бул таймаш демейки чоң балбандардын боло жүргөн мелдешти эмес, чыныгы кылым таймашы экенин алар туюп турушат. Окуянын андан дагы кызыктуулугу, таңгалыштуулугу карыган аксакал дөөнүн жаш дөөгө каршы барып жаткан фактысында. Ал эми кыргыз-кытай күйөрмандары үчүн күрөштүн «кызыктуулугу» неде экени

жогоруда белгиленип өтпөдүбү. Эмесе, Кошой менен Жолойду тегеректеген элдин түрүн көрүп алыңыз:

Көкөтөйдүн ашы экен,
Көп жыйындын кашы экен.
Асманга учуп топурак,
Адам жайнап топурап.
Кара курттай кыжылдап,
Калк жыйылып быжылдап.
Эки дөө күрөш салат деп,
Жыкканы байге алат деп,
Жабалактап турушат.

16. Күрөштүн башталышы: дөөлөрдүн билектеринен аккан кан

Акыры жабалактанган жарданган, топураган көпчүлүк көксөгөн, чыдамсыздык менен күткөн гиганттардын күрөшү башталды. Эки дөөнүн адегендеги күч сынашуусу, кудай бетин көргөзбө, кан менен коштолду. Биринчи болуп Кошой билегин Жолойго сунду. «Жолой бекем тутканы, колун Кошой булкканы, кара кытай балбаны, кан Жолой бекем кармады, касиеттүү эр Кошой, бир тартуу менен Жолойдон, билегин сууруп алганы, **кол терсин шыпырып**, Жолой алып калганы. Кара кытай манжуунун, каалап салган балбаны, абакениз эр Кошой, ач билектен алганы, эки жулуп эр Жолой, эптеп сууруп алганы, **шыпырылып кол тери**, Кошойго кетип калганы».

Кызыл жаян кан болгон билектер, териси шыпырылган колдордон тамчылаган кан көрүп тургандардын жүрөгүн түшүрүп, бул экөөнүн күрөшү күрөш эмес эле, бири-бирине ажал чачкан арбашуу болоорун, трагикалык кагылыштын башталганын, бул кармашта бири өлүп, бири каларын ишаралап койду. Ошону менен бирге эле «Кошойду кудай кор кылба», деп элөп-желөп болуп, тилеп турган кыргыз журту аксакалдын билек күчүн көрүп, демдене түштү. Ал эми Нескара, Коңурбай баш болуп, Жолойдун артыкчылыгына ишенип турган кытай-калмак тарап балбанынын билек терисини сыйрылып-

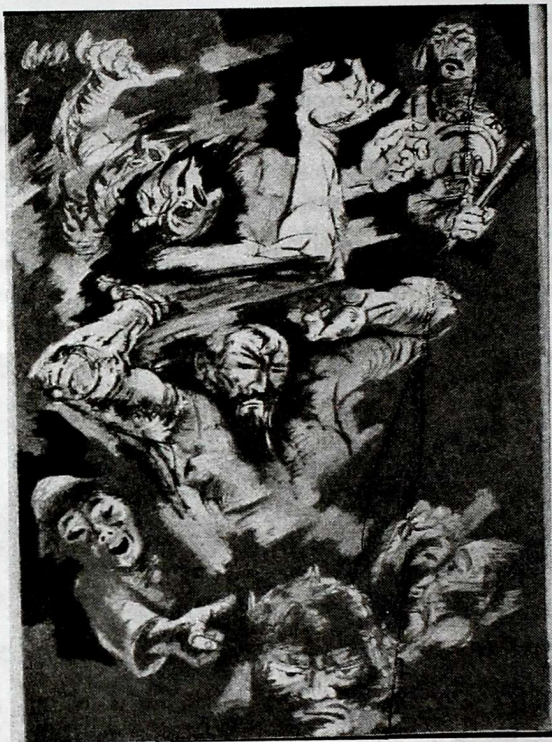

шыпырылып кеткенин көрүп, Кошой абышканын оңой жоо эмес экенин байкап, селейе калышты.

17. Мышыкчасынан аяктары менен тик түшкөн атаандаштар же балбандардын күрөш чеберчилиги

Мындай кийин тооруша келип, балбандар бири бирин белден алышты. Мындагы картинаны өз көзүңүз менен көрүп алыңыз, мынакей:

Абаңды тутуп алганы,
Кытайдын Жолой балбаны,
Асманга атып калганы.
Абакеңиз Кошойдун,
Кайраты толгон ошонун,
Аягы жерге жеткени,
Таманы менен тик түштү,
Жазылган талпак ордундай,
Тийген жерге жик түштү.
Аяктаган абаңыз,
Ал-кубатын караңыз,
Колуна тийген Жолойду
Козголтуп жерден алганы.
Айланып асманга атканда
Кара кытай балбаны
Кырдана түшүп бадирек,
Аяктап тура калганы.

Бул жолу да балбандар көрүүчүлөрдүн оозун ачырып койду. Ушунча зор дөөлөр бири бирин топтой ыргытканы, анан дагы аяктары менен мышыкчасынан тик түшүп туруп калгандары элди ого бетер таңгалдырды. Экөө тең өмүр бою күрөш өнөрүнүн чеберчилигине машыгып келгендиги айгинеленди. Ырасында эле, булар бири-бирине татыктуу атаандаштар экен. Бул жерде, айрыкча Кошой айран калтырбай койбойт. Карыган

кездеги күчү ушунча экен, жаш кездеги кубаты тимеле укмуш болгон го. «Манаста» ал «тоодой болгон күрсү алган, тоону Кошой бир салган, тоону Кошой бир салса, тоону кылган ташталкан» деп бекеринен мүнөздөлгөн эмес экен. Ошон үчүн жашыраак кезинде Жолойду жеңе жүргөн турбайбы. О, кайран Кошой карыя, жанараак айтылгандай, каруу-күчүн артка кайткан эмес экен го. Кайтса да, Жолойчолук күч-кубатын калган окшойт.

18. Айыгышуунун укмуштуу кыйын-кезенинин «ТОГУЗУНЧУ ВАЛЫ» же Саякбай менен Сагынбайдын күрөштүн жүрүшү жөнүндөгү ыр нөшөрү

Андан ары экөө тең ааламда жок айыгышуунун «кызыл өртүнүн» ичинде калышты. «Манас» энциклопедиясында бул айыгышуу «укмуштуу күрөш» деп аталган. Ушул укмуштуу күрөштүн узакка созулган укмуштуу жүрүшүн манасчылар зор эргүү, кумарлануу менен, ташкындаган таланттарын арнап, ырга салышкан. Эки алштын күрөшү «манаста» илгертен келе жаткан салттык сюжеттик окуя болгондуктан (Чокон Валихановдун 1856-жылы Ысык-Көлдөн «Көкөтөйдүн ашын» жазып алгандыгын эстейли), буга ар бир манасчы кайрылып, калайык-калктын алдында буркан-шаркан түшө сүрөттөп ырдаган. Бул күрөштү күпүлдөп айтканда, манасчынын сөз менен сүрөт тарта билүү жөндөмү сынакка түшкөн. Чоң манасчылардын бул ырдагандары ушунчалык көрөсөндүү, өзүнчө эле бир кинорепортажды элестетет. Эмесе, Кошой менен Жолойдун айыгышуусунун андан аркы алааматынын сүрөттөлүш жагдайы боюнча манасчылардан мисалдарды алдыга тарталы:

«Ушул жерден экөөбү
 Буурадайын булкушту,
 Булчун этин жулкушту,
 Багелигин түрүшүп,
 Эми тай букадай сүзүштү,
 Өйдө карап сүзүштү,
 Өйдөгү токой жоюлду.
 Ылдый карап сүзүшүп,
 Ылдый токой жоюлду.
 Ой жерлери дөң болуп,
 Дөң жерлери ой болду.
 Алышкан жери айры кезең болду дейт.

Валиханов Ч. Ч.
 (1835—1865)

Сүрүшкөн жери сүйрү кезең болду дейт». (Чокон Валиханов жазып алган варианттан).

«Абаң Кошой карынын
 Билеги жүрөт кан болуп,
 Калмактардын кан Жолой
 Капталы жүрөт нан болуп.
 Кудай бетин көрсөтпө,
 Көк кочкордой сүзүшүп,
 Кез келген жерин үзүшүп,
 Чакчелекей чаң болуп,
 Экөө кызыл кан болуп,
 Багалектен чолушуп,
 Балбан болсоң мындай бол,
 Көкүрөк менен коюшуп,
 Кармаган кийим үзүшүп,
 Кулжадан бетер сүзүшүп,
 Жолой жүрөт кайгырып,
 Бутундагы чоң шымы —
 Алтымыш теке териси

Дал-дал болуп айрылып.
Шымы мыкты экен деп
Жолой жүрөт кайгырып:
Тартып алса кандагай
Була болуп чоюлуп,
Коё берсе кандагай
Шили болуп жайылып,
Каарданып кармаса
Жолойдун колу кыйылып.
Каркыранын талаасы
Балбан буту тийгенде
Кемеге болуп казылып,
Көрүп турган адамдын
Бугунун бары жазылып...» (Саякбай Каралаев).

«Багелектен алышты,
Балтыр эттен чалышты.

Торой күүнү салышты,
Тоголонуп калышты.
Өйдө-төмөн түртүштү,
Жаш букадай сүртүштү,
Кулаалыдай чапчышты.
Баскан жерин карасаң,
Ордой болуп калганы.
Кыйла сөзгө салганда,
Отура калып мушташты,
Тура калып тиштешти,
Ач кулактан алышты,
Кый сүбөөдөн алышты,
Көк сүбөөнүн өзүндө
Күрсө-күрсө алышты» (Шаабай Азизов).

«Таманы тийген жерлердин
Далай чыкты далдалы.

Арбытты антип жумушту,
Токтолбостон бир-бирин
Асманга топтой урушту.
Топ аткандай атышып,
Ал экөөнүн жанына
Адам уулу болгондон
Барар эмес катышып.

Карагандар таң болду,
Кара тозоң чаң болду,
Капыр менен мусулман
Көрө албай көбү таң болду,
Чаң жашырды сан колду.

Ылактырып ыргытып,
Урулуу журтту дыргытып,
Аны менен жыга албай,
Азап болуп бир далай,
Бирин-бири бу күндө
Өлгөнүнө карабай
Тегирмендин барадай
Тегеренип калышып,
Өнөрүн артык салышып,
Бир-бирине эки дөө
Өчөшкөн бойдон калышып,
Куйрукка шымын түрүшүп,
Кур букадай сүрүшүп,
Кармаган жерден кан чыгып,
Чарпышкан жерден чаң чыгып,
Качан бирөө жыгат деп
Ашыгып адам жан чыгып,
Оёндор күрөш салганы,

Ойду-дөндү булкушуп,
Ойрот журт айран калганы.
Намысына чирешип,
Акырек менен тирешип,
Согончок тийген жерлерин
Тоз-тоз кылып жирешип,
Топосу тоодой тозулуп,
Тозоңу көккө созулуп,
Баскан жери казылып,
Чаң асманга жазылып,
Көргөндүн бою дүркүрөп,
Алышып жүргөн эки дөө
Арстан шердей күркүрөп.
Бирин-бири жыга албай,
Үдөөсүнө чыга албай...» (Сагымбай Орозбаков).

Келтирилген ыр түрмөктөрүнөн көрүнүп тургандай, «кылым таймашын» сүрөттөөдө ар бир манасчы кудурет күчүнүн жетишинче таамайлыкка, образдуулукка, элестетүүлүккө жетишүүгө, оригиналдуу болууга, көркөм экспрессияны жаратууга умтулган. Сүрөттөөнүн салтык объектиисинен оолактабай, ар бир манасчы мурадагылардын саптарын түздөнтүз жаттап кайталабастан, импровизациянын күчү менен күпүлдөп ыр жолдорун төккөнүн көрүп турабыз. Бул жерде жомокчулардын кимисиники күчтүү деген маселени койбостон, манасчылардын бирдиктүү күчүнөн жаралган картинанын эффектиси жөнүндө сүйлөгөнүбүз оң. Окурман үчүн манасчылардын бири- бирин толуктап, чогулуп тарткан сүрөтүнүн жалпы натыйжасы маанилүү го.

Манасчылардын жогорку мисалдарын бириктирип, баш-аягын сыдыра чогуу караганда, бул ыр түрмөктөрдөн Кошой менен Жолойдун өмүр же өлүм деп кырчылдашкан күрөшүнүн кыяматтуу кыйын-кезеңи, «кызыл алоо жалыны», шарактап кайнап, чегинен ашкан «ысык градусу», жүрөк титиреткен драматизми, балбандардын үзүлө турган болуп кызарган тамырлары, бир сөз менен айтканда, албуут энергиялардын «тогузунчу валь» алаканга салгандай кашкайып көрүнөт. Манасчылардын чебер устакерлиги ушунда. Кармашты сүрөттөө баш-аягы менен бүт образдуулукка чулганган. Күрөштүн атмосферасын берүү үчүн көркөм каражаттардын бүтүндөй бир комплекси мобилизацияланып отурат. Карасак, өйдөкү ыр түрмөктөрүндө троптун ар кандай түрлөрү жайнап көрүнөт. Манасчылардын саптарын метафора, салыштыруу, эпитет, гипербола, метонимия, снекдоха сыяктуу толгон-токой көркөм шөкөттөө аспаптары ширеп калган. «Токойлор жоюлду», «көк кочкордой сүзүшүп», «кемеге болуп казылып», «ордой болуп калганы», «тура калып тиштешти», «кара тозон чаң болду, чаң жашырды сан колду», «тегирмендин барадай,

тегеренип калышып» деген сыяктуу сап сайын кезиккен троптук каймана маанидеги образдык курулмалар күрөштүн жүрүшүн көрсөтмөлүү жеткирип жатпайбы. Азыркы биз санап өткөн көркөм куралдардын жана образдык курулмалардын мааниси алардын кооздук, чечендик үчүн колдонулгандыгында эмес, атайын максат көздөп, эпикалык баяндоонун тутумунда эстетикалык функция аткарып, күрөштүн духун жана алоолонгон аптабын ачып берип жаткандыгында.

19. Күрөштүн кульминациясы

Алптардын алышканы күндүзү бүтпөй, түн ичинде да уланышы көрүүчүлөрдүн айран калуусун андан бешбөтөр күчөтүп, кызыкка «тойгузуп» жатат. Кармашты көрүү үчүн түн ортосунда жандырылган миңдеген чырактар өзүнчө бир кайталангыс жана эстен чыккыс көрүнүш. Түнкү жайнаган чырактар, жандары кыпылдап чекчейген көздөр, жарданып чурулдаган кыйтайлар, кудайлаган кыргыздар Кошой менен Жолойдун күрөшүнүн «кузгундап» кульминациясына жетип, кырбуусунан ашып тургандыгын дагы бир ирет таамай туйгузат.

20. Өмүр же өлүм деген күрөштөгү Кошой карыянын каармандыгы, героизми же көөдөндү уялаган улуттук ар намыс идеясынын жана мекенчил сезимдин күчү

Бул жерде мобуну да айтып коюшубуз керек. Ырас, биз күрөштүн окуясынын сырткы реалдуулугун, тышкы картинасын дааналап көрдүк. Бирок көзгө көрүнбөй, муздун алдында агып жаткан суунун булдурун угуп тургандай, күрөштүн субъектилеринин ичинде өтүп жаткан

психологиялык реалдуулукту да кошо баамдоого тийишпис. Маселен, жанагинтип текенин терисинен жасалган бекемдин бекеми деген шымынын «дал-дал болуп айрылганынан» улам Жолой балбан канчалык тынчы кетип, кайгырып да, жини келип да жатат дейсиң. Тышындагы эти сыйрылса, ичтеги жан дүйнөсү да сыйрылып жатат да. Карыянын катуу каршылыгына учурап, ичинен бүлүнүп, ачуусу кайнап, ан сайын албууттанууда. Ал эми бул күрөштө айрыкча Кошойго кыйын болду. Килендеп күчүндө турган жаш Жолойдун катылганын жексен кылчу албуут чабулуна туруштук берүү, тең ата жооп берүү, күн-түн кармашуу, алп болсо да 85 теги кишиге оңойбу? Кошой карыя тамырлары үзүлүп, жаны чыгып кетчүдөй болгон физикалык жана психологиялык шумдуктуудай чымырканууну баштан кечирүүдө. Карыянын эрдин көгөртө тиштеп көрсөтүп жаткан каармандыгы таңгалдырбай койбойт. Суроо туулат. Ушул учурда карыянын «чытырап» чыңалган рухий чымыркануусуна түп жактан эмне стимул берип, эмне жөлөк-таяк болуп жатат? Алп булчуңдун күчү элеби же башка дагы бир кудуреттүү тирөөч барбы? Жогоруда Кошойдун күрөшкө чыгуусунун мотивациясы негизинен маалымдалса да, кармаштын кызып турган учурунда бул маселеге дагы бир жолу кайрылып өтөлү.

Эрегишкен өлөрман күрөштүн өртүнүн ичинде турган Кошойдун оюнда эсирген кытай Нескаранын ээнбаш сөздөрү турат. Аштын башында Нескара хандын кыргыздарга жанагинтип менменсинип, сөөмөйүн кезеп коркутуп:

– Аш үстүнөн казамын,
Түшүп кетер орунду, бурут!
Каардансам мен азыр
Каптагамын колумдун, бурут!
Ою, тоосун түз кылам

тегеренип калышып» деген сыяктуу сап сайын кезиккен троптук каймана маанидеги образдык курулмалар күрөштүн жүрүшүн көрсөтмөлүү жеткирип жатпайбы. Азыркы биз санап өткөн көркөм куралдардын жана образдык курулмалардын мааниси алардын кооздук, чечендик үчүн колдонулгандыгында эмес, атайын максат көздөп, эпикалык баяндоонун тутумунда эстетикалык функция аткарып, күрөштүн духун жана алоолонгон аптабын ачып берип жаткандыгында.

19. Күрөштүн кульминациясы

Алптардын алышканы күндүзү бүтпөй, түн ичинде да уланышы көрүүчүлөрдүн айран калуусун андан бешбетер күчөтүп, кызыкка «тойгузуп» жатат. Кармашты көрүү үчүн түн ортосунда жандырылган миңдеген чырактар өзүнчө бир кайталангыс жана эстен чыккыс көрүнүш. Түнкү жайнаган чырактар, жандары кыпылдап чекчейген көздөр, жарданып чурулдаган кыйтайлар, кудайлаган кыргыздар Кошой менен Жолойдун күрөшүнүн «кузгундап» кульминациясына жетип, кырбуусунан ашып тургандыгын дагы бир ирет таамай туйгузат.

20. Өмүр же өлүм деген күрөштөгү Кошой карыянын каармандыгы, героизми же көөдөндү уялаган улуттук ар намыс идеясынын жана мекенчил сезимдин күчү

Бул жерде мобуну да айтып коюшубуз керек. Ырас, биз күрөштүн окуясынын сырткы реалдуулугун, тышкы картинасын дааналап көрдүк. Бирок көзгө көрүнбөй, муздун алдында агып жаткан суунун булдурун угуп тургандай, күрөштүн субъектилеринин ичинде өтүп жаткан

психологиялык реалдуулукту да кошо баамдоого тийишпис. Маселен, жанагинтип текенин терисинен жасалган бекемдин бекеми деген шымынын «дал-дал болуп айрылганынан» улам Жолой балбан канчалык тынчы кетип, кайгырып да, жини келип да жатат дейсиң. Тышындагы эти сыйрылса, ичтеги жан дүйнөсү да сыйрылып жатат да. Карыянын катуу каршылыгына учурап, ичинен бүлүнүп, ачуусу кайнап, ан сайын албууттанууда. Ал эми бул күрөштө айрыкча Кошойго кыйын болду. Килеңдеп күчүндө турган жаш Жолойдун катылганын жексен кылчу албуут чабулуна туруштук берүү, тең ата жооп берүү, күн-түн кармашуу, алп болсо да 85 теги кишиге оңойбу? Кошой карыя тамырлары үзүлүп, жаны чыгып кетчүдөй болгон физикалык жана психологиялык шумдуктуудай чымырканууну баштан кечирүүдө. Карыянын эрдин көгөртө тиштеп көрсөтүп жаткан каармандыгы таңгалдырбай койбойт. Суроо туулат. Ушул учурда карыянын «чытырап» чыңалган рухий чымыркануусуна түп жактан эмне стимул берип, эмне жөлөк-таяк болуп жатат? Алп булчундун күчү элеби же башка дагы бир кудуреттүү тирөөч барбы? Жогоруда Кошойдун күрөшкө чыгуусунун мотивациясы негизинен маалымдалса да, кармаштын кызып турган учурунда бул маселеге дагы бир жолу кайрылып өтөлү.

Эрегишкен өлөрман күрөштүн өртүнүн ичинде турган Кошойдун оюнда эсирген кытай Нескаранын ээнбаш сөздөрү турат. Аштын башында Нескара хандын кыргыздарга жанагинтип менменсинип, сөөмөйүн кезеп коркутуп:

– Аш үстүнөн казамын,
Түшүп кетер орунду, бурут!
Каардансам мен азыр
Каптатамын колумдун, бурут!
Ою, тоосун түз кылам

Аш берген ушул жериңди бурут,
Чогуу чаап аламын
Чоң ишенип жүргөнүң-
Канкор Манас эриңди, бурут!
Казанга колум маламын, бурут,
Этиңди талап аламын, бурут,
Башчыңа колум саламын, бурут,
Малыңды талап аламын, бурут, - деп опурулуп айткан сөздөрү
Кошойдун кулагында жаңырып турат. Ашка чакырылган
меймандын аш ээлерине минтип чокчоңдошу кыргыздын
салтында да, этикасында да жок. Нескаранын бул сөздөрү
аштын башкаруучусу, жаңы курулган кыргыз мамлекетинин
эгелеринин бири болуп турган эр Кошойдун көөдөнүнө уу
болуп куюлуп, психологиялык жактан шок кылып, намысын
катуу козгоп салды. Атаң көрү-ү, бул Бээжинден келген үлкөн
калдай өзүн дале кыргыздардын кожоюну катары көрөт
турбайбы, кечөөкү кулдарыма келдим дегениби, дале басып
жейм дейт турбайбы бул итиң, деп Кошойдун күйбөгөн жери
күл болгон. Шашпа көпкөн коногум, кыргыздын ким экенин
сага көрсөтөбүз деп эл агасы ичинен эрдин кесе тиштеген.
Баарынан да Кытайдын «аш үстүнөн казамын, түшүп кетер
орунду, бурут», деп аш ээлеринин сыйын тыйын ордуна
санабай, уят-ыйманды унутуп, теңсинбей, жалпы кыргыз
журтунун намысын тебелеп-тепсегени Кошойдун ачуусун
«шакардай» кайнатпадыбы. Эр Кошой кантип шакардай
кайнабайт эле. Ала-Тоолук ак калпак кыргыздын ары – аброю,
боштондукка чыгып, өз алдынча түтүн булаткан бир боор
журттун ар намысы анын жүгүнгөн ыйыгы, сыйынган кудайы
эмеспи. Ушундан улам ашта өтүүчү мелдештерди Кошой
башынан эле кыргыз-кытайдын намыс талашы катары
түшүнгөн. Ошон үчүн адегенде эле кыргыздын балбандарына
кайрылганда «сен кандайсың балбанга, жыгып намыс алганга»

дегени, **байге алганга** дебей, **намыс алганга** деп, ар намыска басым коюп сүйлөгөнү бекер эмес болучу. Жолойго каршы балбан чыкпай койгондо, кыргыздын, мусулмандын намысы колдон чыгабы, деп Кошойдун чый-пыйы чыгып турбадыбы (Ч.Валиханов жазып алган вариантта). Мына ошентип, Кошой белин бек буунуп, оозуна «кыл чайнап», бир тууган ак калпак журтунун ар намысы үчүн, дөөгүрсүгөн калмак-кытай хандарынын алдында күнкорсуз кыргыз мамлекетинин аброюн коргоо үчүн таймашка чыкпады беле. Кошойдун бул күрөштө жеңилип калууга акысы жок. Ага жеңиштен башка альтернатива жок. Төгөрөктүн төрт бурчунан келген элдин көзүнчө мөөрөй алуудан башка жол жок. Ага түп жактан шыкак берип, желөп-таяп, кайратты, өжөрлүктү тартуулап турган күч, дагы бир жолу белгилейли – бул улуттук ар намыс идеясы, патриоттук ар намыс сезими. Мына ошондуктан Кошой жанын оозуна тиштеп, ажалым же ар намысым деп, өзүнүн бүткүл рухий жана булчуң кубатын жумшап, Каңгайлык алп менен жандимиче кармашып жатат.

Мына ошон үчүн Кошой абакенин калмак-кытайдын дөөсү менен күрөшүнөн Манас баш болгон кыргыз тарап чоң мазмунду, чоң мүдөөнү, чоң намысты көрүп, карыяга жеңиш тилеп, «кудайлап» турушпайбы. Дегеле, жеңсе да, жеңилсе да (кудай сактасын), бу кыяматтуу күрөштө карыган баатырдын көрсөтүп отурган каармандыгы, адаттан тыш героизми бийик баага арзый турган улуу көрүнүш экенин андоого тийишпиз.

21. Финал. 85теги кыргыз балбанынын Каркыраны дүңгүрөткөн трумфалдык жеңиши же эр Кошойдун улутка утуп берген улуу мөөрөйү

Акыры күрөштүн жүрүшүндө капыстан ысскин бурулуш жана күтүүсүз чечилиш болуп өттү. Түн өтүп, эртеси чак түш болуп калган учурда бири-бирине сүйөнүп, бир паска дымый түшүшүп, кезектеги булкушууга камданып турушканда, чарчаңкы тарткан карыя Кошой көз ирмемге көшүй түшүп, андан ары саат басып, көзү илинип кетпеспи. Жолой ушул ирмемден пайдаланып, андай мындай дегяче, ачып көздү жумгуча Кошойду шарт жерден томкоруп алып, башынан өйдө жогору көтөрө салып, мамындагы алачыктай болгон балбан ташка былч урууга аттап-буттап жөнөдү. Калың кыргыз «катүгүн Кошой өлдү», деп жерди жарып чуркурап жиберди. Манастын жаны чыгып кетти. «Көрө салып эр Манас, айгай салып акырды, «абаке!» деп бакырды». Манас «какбаш Кошой көзүңдү ач, кай кара басып кетти, Каңгайга намыс алдырдың, жаман атка калтырдың», деп Аккуланы атырылтып келип карыяны камчысы менен май куйрукка катуу бир салып өттү. Көзү умачтай ачыла түшкөн Кошой укмуштуудай күч менен «төө мөңкүштү» салып, Жолойдун колунан чыгып, жерди аяктай калып, ошо замат кайра чабуулга өттү. Ачуусу келип, каардана кайратын жыйып туруп, ченебегендей албуут күч менен калмактын караан калган Жолоюн чаттан алып, өйдө көтөрүп туруп, жерге бир уруп, анан төшүнө минип, шарт башынан аттап кетти. Кудай бетин көргөзбөсүн, Каркыра дүңгүрөп эле жатып калды. «Эл агасыннын» жеңишине чечекейлери чеч болгон кыргыздар «карыгайда хан бабабыз намыс алып берди» (Ч. Валиханов жазып алган «Көкөтөйдүн

ашынан алынган сап), дешип калы килемге салып, чурулдап-чуркурап, салтанат-шаң менен көтөрүп кетишти.

Жеңилүү ызасына буулугуп, шылтоо таппай араң турган калмак-кытайлар: -ханыбыздын башын аттап, бул эмне кылганы? Бул салтта жок, буруттарды жазалайбыз,-деп жабыла аттарына минишкенде, Манас кырк чоросу менен кайрадан

алардын жолун тосуп, ак албарс кылычын кесеп, чатакты токтотот.

«Көкөтөйдүн ашындагы» Кошой менен Жолойдун күрөшү мына ушундай финал менен аяктайт. Кошойдун күрөшүнүн жеңиш менен аякташында кыргыз элинин жана Манастын колдоосу, Каныкейдин кандагайы чоң роль ойноду.

Кошой байгеге алган мал-мүлкүн, алтын-күмүшүн бүт жарды-жалчыларга, бей-бечараларга таратып берип, өзүнүн дагы да асылдыгын – берешендигин, жоомарттыгын көрсөттү. Бирок Кошойдун элге таратып берген мал-мүлкүнөн, материалдык байлыктарынан да, кыргыз калкы үчүн «кыл көпүрөдөгү» күрөштө утуп берген рухий мөөрөйү, патриоттук жеңиши кымбат болду. Анын элине «таратып берген» улуттук АР НАМЫС деген белеги баарынан бийик туруп, Манас баш болгон ак калпак журттун маанайын жаркытып, көңүлүн куш кылып турду.

22. Улуу Кошойдун өрнөгү жана бүгүнкү эгемендүү кыргыз мамлекети же алдыда турган таалим-тарбия милдеттери

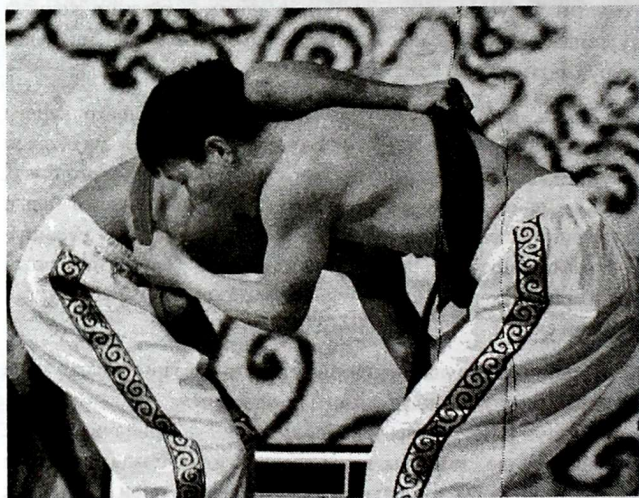
Мурдагы жылдардын биринде Кошой жаш Манас баатырга: «мейли, кызыл – бороон жоо келсин, кулунум, кыйкырып чыгып турармын, токсонго жашым барса да, түз кирип найза сунармын, түгөнүшөр жоо чыкса, туу түбүндө былк этпей, о, балам, туунду кармап турармын», - деп убада кылган эле. Жолой менен болгон күрөшү аркылуу Кошой абаке өзүнүн сөзгө турган адам экендигин, сөзү менен ишинин биримдиги ажырагыс делген адамдык аруу сапаттын ээси экендигин далилдеп койду. Чындыгында эле, кыйын кырдаалда Кошой жашы эңкейгенине карабай, Манастын

туусун, кыргыздын туусун жерге түшүрбөй желбиретип, көкөлөтүп кармап берди. Аксакал карылыгына шылтоолоп, кара башын ала качып, жеке атак-даңкын, аброюн коргогон жок. Ал өйдөкүдөй патриоттук кадамы менен эл-журтунун, мекенинин кызыкчылыгы үчүн кара башын курман чалууга даяр экендигин ачык көргөздү. Кошой илгертен кыргыздардын канын төгүп, баскынчылык кылып келген Азиядагы эпикалык каңгай-бээжиндик империянын агрессивдүү өкүлдөрүнүн алдында кыргыздын эгемендүү жаңы мамлекетинин ар намысын коргоп калды жана Манастын: «алуучу калмак сен эмес, алдырчу кыргыз мен эмес, чабуучу кытай сен эмес, чаптырчу кыргыз мен эмес» - деген сөзүнүн чын экенин далилдеди. Ал жогоруда айтылгандай, турушу менен абийирдин, милдеттин, парздын адамы (человек долга и совести) болуп чыкты. Улуттун ар намысы таразага коюлуп турганда, «күрөшкө мен чыкпасам ким чыгат», деп майданга жүрүп кетти.

Демек, «Манас» эпосундагы Кошойдун Жолойго каршы күрөшү өзүнүн терең патриоттук, мекенчилдик мазмуну менен баалуу жана улуттук ар намыстын туусун бийик көтөргөндүгү, ошону менен бирге жеңе билүүнүн философиясын алып жүргөндүгү менен кымбат. «Кошой менен Жолойдун күрөшү» «Манас» эпосунун идеялык мазмунун байытып, анын көркөмдүк-руханий кадыр-баркын жогору көтөрүп турган орошон сюжет.

Кошой баатырдын күрөштө көрсөткөн каармандыгы жана жеңиши кыргызстандын ар бир жаранына, анын ичинде өлкөбүздүн спортчуларына бийик үлгү. Кошойдун образы бүгүнкү күндө эмне кылыш керек экендигибизди кыйытып айтып, атактуу бул «күрөштөн» сабак алып, кеңири жыйынтык чыгарып ойлонууга астыртан жол көрсөтүп тургандыгын

аңдашыбыз абзел. Экономика тармагында болобу, маданият же спорт тармагы жагындабы, аскердик кызмат жаатындабы, кыскасы кайсы тармакта болбосун, ата мекенибиздин, эли-журтубуздун ар намысын, аброюн Кошойчо коргогонго, Кошойчо талашканга, күрөшкөнгө ар кимибиз даяр турушубуз керек. Мындай сапат – өлкөбүздүн өйдөлөп, өркүндөп – өсүшүнүн шарты. Спортчуларыбыз жеке атак – даңк үчүн гана эмес, кандайдыр бир коммерциялык сумма үчүн эмес, баарыдан мурда өлкөнүн ичинде да, эл аралык ареналарда да, эгемендүү кыргыз республикасынын аброю, ар намысы үчүн ат салышуулары зарыл. Мамлекетибиз балбандарыбызга ар тараптан шарт түзүп, Манас менен Казыкей Кошойду колдогондой колдоп, аларга образдуу айтканда, өз «кандагайларын» камдап берип турушу шарт.

Бүгүнкү күндө ар кандай геосаясий күчтөр, глобалдашуунун жана массалык маданияттын агрессивдүү чабуулдары, демократиянын бет кабын тагынып, өлкөбүздүн ичине кирип алган кой терисин жамынган ар кандай «карышкырлар», диндик экстремизм мамлекетибизди түбүнөн жемирип, улутубуздун тамырын кыркып, түркүгүбүздү сууруп таштоого, эгемендүүлүгүбүздү жок кылууга көмүскө да, көрүнөө да умтулуп жатышат. Эл аралык «киттердин» аз сандагы улуттарды балыкча жутуп коюуга эки көзү төрт болуп турат. Ушундай шартта бүгүнкү Манастын урпактарынын ар бири өз ата журтунун эркиндигин, мамлекеттүүлүгүн коргоо, бекемдөө жана чыңдоо үчүн Кошой баатырдай тикесинен тик туруп бериши аба менен суудай зарыл. Кыргыздын ар бир атуулундагы Кошойрух – мекенибиздин бекемдигинин гаранты. Ошондуктан бүгүнкү тарбиянын милдети – ар бир жаш муунду, жаранды Кошойдун патриоттук руху менен сугаруу болуп эсептелет. Кошойдун образы аркылуу «Манас» эпосунда патриот, мекенчил жарандын өзүнчө бир модели берилген. Ушул патриоттук моделге түздөнсөк, утуп чыгарыбызда шек жок.

Кошойдун бул өрнөгү жалаң эле адабият, манастануу сабактарында эмес, мектептердеги жана жогорку окуу жайларындагы дене тарбия сабактарында да үйрөнүлгөнү ылайыктуу. Биз жаш муундардын денесин гана чындабастан, «Кошой менен Жолойдун күрөшү» аркылуу алардын патриоттук рухун да чындашыбыз керек. Урпактарыбызды, спортчуларыбызды дагы айталы, «Манастын» ар намыстуулук идеясына жана жеңе билүү философиясына тарбиялашыбыз зарыл. Өлкөбүздө Катагандын хан Кошой атындагы спорттук байгени уюштуруу жагын ойлонуп көрүү керек деген ойду да маалымдай кетүүнү оң көрөбүз. Дене-боюнун зордугу адамды

таңгалдырган кыргыздын алп Кошоюна эпикалык эстелик тургузуу да логикалуу. Ата-бабаларыбыздан калган улуу мурасыбыздын улуу каармандарын пропагандалап, өлкөбүзгө жана дүйнөгө кеңири жайылтуу – милдетибиз!

Эл баатырларынын, эл акындарынын, манасчылардын, илимпоз-академиктердин, маданий ишмерлердин тобунун, коомдук уюмдардын өкүлдөрүнүн өлкөнүн Президентине, Жогорку Кеңешке жолдогон катында мындай деп айтылат: «Тораны» билбеген еврей эмес» деп айтылат еврейтаануу адабияттарында. Демек, еврей болуш үчүн алгач «Тораны» сөзсүз билиш керек. Дал ошол сыяктуу эле Манасты билбеген кыргыз да –кыргыз эмес. Демек, кыргыз болуш үчүн адеп «Манасты» билишибиз зарыл. Кыргыз этносунун тарыхы дээрлик 3 миң жылдан ашуун убакытты кучагына камтыйт. Ушул «узак убакыттын ичинде ал кантип улут, эл катары сакталган» деген мыйзам ченемдүү суроо туулат. Ага ар бир адам ар кандай жоопту айтат. Ошол жооптордун ичинде сөзсүз эң башкы фактор болуп «Манас» эпопеясынын ролу өзгөчө турары талашсыз». («Кабар» газетасы, 22-июль, 2016). Чынында эле, тарыхтын кыйын-кезең бороондорунда кыргыз журтун эркиндикти туу кылган Манас руху, Кошой руху сактап келген жана мындан ары да сактамакчы.

Патриоттук тарбиядан «такаланып» чыккан 21-кылымдагы Ала-Тоонун атуулунун мындай деп ырдашын тилейбиз:

Урпагымын сурасаң, эр Кошойдун

Улуу тоодон аттанган мен бозоймун,

Эңсебейм басар жолдун эң оңоюн.

Жалтанбай тосом төштү бороондорго,

Урпагымын сурасаң, эр Кошойдун.

Бой урам кыйын-кезең күрөштөргө,
Антпесе бу жашоонун не маңызы?
Эл-журтум кыйындыкта турган кезде,
Уктатпайт Кошой дөөнүн эр намысы.

Бабамдын найзасындай түз сунулам,
Чындыкты тепсеп турган жалгандыкка.
Ким болсо да жоо мага, Атажуртка –
Барса эгер Көзкаманча арамдыкка.

Керт башыңа табылаар бир көр оокат,
Коё тур, курсак камы жерге кирсин.
Күн-түндөп жан үйрөйлү, о мекендеш,
Адегенде ак калпак элге берсин.

Жан дүйнөм бүткөн элдин рухунан,
Жаралгам бабалардын накылынан.
Досторго жүрөгүм ак, сунуп турам,
Ичкин деп ак боз бээмдин кымызынан.

Аянбай калайыкка кызмат кылам,
Айланам ак калпакчан Ата журттан.
Чыгарам мекенимдин атак-даңкын,
Марага жетип бир күн туум саям!

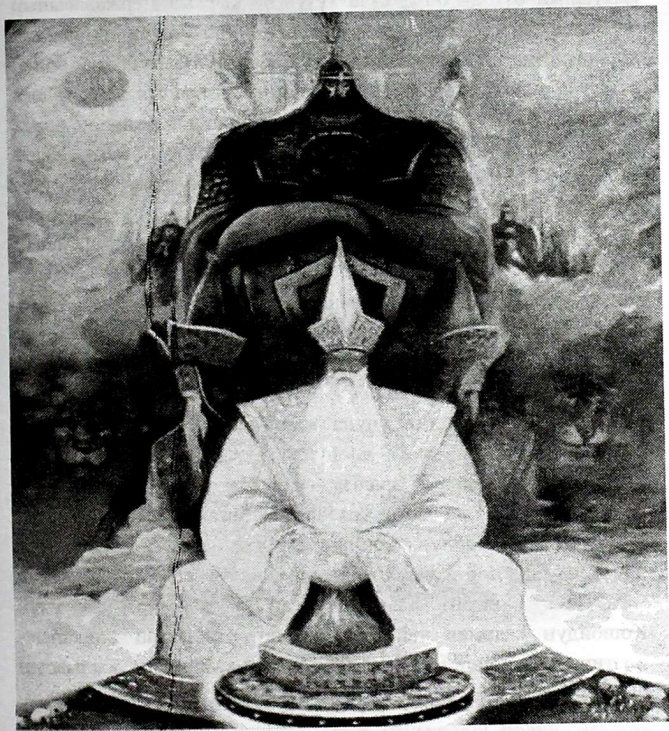
Түшүп келгем көк челген чокулардан,
Бүткөмүн тоолук ЭРдин намысынан.
Алдыга камчыланып бара жатам,
Артымдан сүрөп алган Кошой атам!

**23. Кошой менен Жолойдун күрөшү тарыхчы
Бартольд жазып кеткен «Кыргыздын улуу
державасынын» убагында болгонбу?**

Акырында Кошой менен Жолойдун күрөшүнүн дооруна байланышкан бир ойду ортого салууну ылайык көрөбүз. «Манастагы» «Көкөтөйдүн ашынан» тарыхчы Бартольд жазып кеткен IX кылымдагы «Кыргыздын улуу державасынын» издери кандайдыр бир жаңырыктап тургансыйт. «Көкөтөйдүн ашы» кыргыздын Азиядагы ушул империясынын мезгилинде болуп өткөн сыяктуу. Себеби жогоруда белгилегендей, айтылуу бул ашка бүткүл Орто Азиянын, Сибир, Алтай аймагынын түркүн калктары гана эмес, алыскы Орхондон, Монголиядан, Каңгайдан, Кыгайдан, бери жагы Чыгыш Түркстандан, тиги жагы Индостандан, Оогандан, ары жагы Крым менен Урумдан

эл самсып келип, Каркырага «кара курттай кайнаган, кумурскадай жайнаган» түмөндөгөн калк келет. Төгөрөктүн төрт бурчуна кабар берип, мынчалык калктарды чогултуу Державанын гана колунан келиши мүмкүн жана алыскы-жакынкы бөлөк-бөтөн элдер «ашуу ашып, таш басып, агыны катуу суу кечип», даңктуу, айбаттуу кыргыз Державасын сыйлагандыктан Каркырага келген болуу керек.

Саякбай Каралаевдин вариантында бүткүл Борбордук Азиянын, чыгыш Түркстандын түрк-мусулман хандыктары аскердик-саясий жактан кыргыздардын жетекчилиги алдында биригип, бул зор бирикменин башкы өкүмдары, башкы командачысы болуп айкөл Манас расмий түрдө шайланат. Борбору Таласта болот. «Көкөтөйдүн ашында» да түркстан калктары өзүнчө бир тарап болуп чогуу турат. Бул эпикалык фактынын өзү да бир кезде түзүлгөн кыргыз Державасынын элесинен кабар берип тургандай. Кошой менен Жолойдун күрөшү дал ушул кыргыздын улуу дөөлөтүнүн тушунда болуп өткөн көрүнөт. Ошондой кең кулачтуу эл аралык деңгээлдеги жыйында болуп өткөндүгү үчүн бул күрөш чоң резонанс алып, ар бир калк 85 жаштагы кыргыз балбанынын жеңишин даңаза кылып, «Кылым таймашында» калмак-кытай империясынын чоң Жолоюнун жеңилишин жомоктоп айтып, өз эл-жерине аңыз кылып, алып кетишсе керек. Ал эми калмак-кытай менен кыргыздын ортосундагы конфронтациянын, намыс талашуунун шартында, «төгөрөктүн төрт бурчунан» келген элдин көзүнчө Кошойдун утуп чыгышы бүткүл Борбордук Азиянын, бүткүл Түркстандын калктарынын учу-кыйырын кантип дүңгүрөтпөй койбосун. Күрөштүн атагы кыска элдин кыйырына, узун элдин учуна жайылган. Бу жарыкчылыкка сейрек жаралган эки дөөнүн кылымдык таймашынын уникалдуулугу жана эл аралык масштабы эстен чыккыс болуп социалдык-тарыхый эсте сакталып калган белем. Ал эми күрөштөгү Кошойдун жеңиши кыргыздар үчүн, жогоруда көрүнгөндөй, зор саясий, патриоттук, улуттук-стратегиялык мааниге ээ болгон. Мына ушундай артыкча мазмуну үчүн Кошойдун каарман таймашы реалдуу тарыхтан эпикалык-поэтикалык дүйнөгө көчүп өтүп, улуу «Манаста» кылымдан кылымга даңазаланып айтылып калган тура.

**24. Илгерки тарыхый Кошойдун жеңишинин даңазасын
ким биринчи болуп ырга салган?**

Ырамандын Ырчуул

Дагы бир айта турган нерсе, бул күрөш жөнүндөгү алгачкы ырды «Көкөтөйдүн ашында» жар чакыруучу болуп, аталган

окуяны өз көзү менен көргөн акын, шер Манастын чоросу Ырамандын Ырчуул ырдаган болуу керек. Ырамандын Ырчуул ырдаган негизги сюжеттик канваны кийинки Нооруз, Токтогул сыяктуу жомокчулар бузбай уланткан сыяктуу. Алардын эстафетасын уланткан, 1856-жылы «Көкөтөйдүн ашын» Ч.Валихановго айтып берген белгисиз манасчы өзүнөн мурдагы жомокчулардан үйрөнгөн салттуу сюжеттик сызыкты сактабай койбогон. Ал эми Сагымбай менен Саякбайдын андан бир канча мезгил кийин жаздырган «Манасында» ошол 1856-жылы Ч.Валиханов кагазга түшүргөн «Кошой менен Жолойдун күрөшүндөгү» сюжеттин негизги өзөгү толугу менен сакталган. Демек, «Кошой менен Жолойдун күрөшүнүн» тарыхый чындыгын ырга салган алгачкы манасчынын окуяны «ысуулай» камтыган сюжети, негизги уңгусунан бузулбай, кылымдарды аралап, биздин күнгө чейин жеткени байкалып турат.

Ыйык мекенибиз үчүн күрөштө ээ болгон жеңишиндин даңкы түбөлүккө өчпөсүн, Кошой ата!

МЕТОДИКАЛЫК БӨЛҮМ

КОШОЙДУН РУХАНИЯТЫН МУУНДАРДЫН ӨЗДӨШТҮРҮҮСҮН КАМСЫЗ КЫЛУУНУН МЕТОДИКАЛЫК ЫКМАЛАРЫ ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК МЕХАНИЗМДЕРИ

Таалим-тарбия маселеси стратегиялык маселе катары ар дайым биздин көңүлүбүздүн чордонунда турушу зарыл. Анткени тарбия адамзат, улут, социум топтогон социалдык-тарыхый тажрыйбаны, маданиятты, руханий адеп-ахлак салттарын, улуттун лидерлеринин улуу ишмердигин муундарга мурастап өткөрүүнүн куралы. Коомдогу өтмө-катыштык жол-жобосун жүзөгө ашырып турган улуу феномен-тарбия механизми аркылуу гана коом- коом катары сакталып турат жана келечекке карай илгерилеп өнүгөт.

Кошойдун образынын пропагандалоо, үгүттөө, насыяттоо, окутуу боюнча төмөндөгүдөй таалим-тарбия иштерин жүргүзүү, жүзөгө ашыруу зарыл.

1. Ишти «Кошой менен Жолойдун күрөшү» жөнүндөгү атактуу художник Герцен тарткан белгилүү сүрөттү мектепке, ЖОЖго илүүдөн баштоо керек. Бул биринчиден улуу эпосубуз «Манаска» болгон урмат болсо, экинчиден Кошой баатырга, дегеле ушул «күрөшкө» балдардын кызыгуусун жаратуунун алгачкы түрткүсү болмок.
2. Дене тарбия сабактарында болуучу мелдештерде же болбосо, мектепте, окуу жайда өткөрүлүүчү ар кандай конкурстарда, таймаштарда окуучулардын студенттердин атаандаш топторунун бирин «Кошой командасы» деп атоо да Кошой баатырды үгүттөп жайылтуунун бир ыкмасы.

3. Дене тарбия сабактарындагы мелдештерде Кошой атындагы байгени уюштуруу да педагогикалык жактан максатка ылайыктуу.
4. «Манастын» «Кошой менен Жолойдун күрөшү» текстин мектептин, ЖОЖдун сайтына, электрондук китепканасына жайгаштыруу, компьютердик системага киргизүү.
5. Класстык сааттарда, класстан, аудиториядан тышкары тарбиялык иштерде «Кошой менен Жолойдун күрөшү» жөнүндө лекцияларды, семинарларды уюштуруу, манасчылардын бул тема тууралуу манас айтуусун уктуруу.
6. «Кошой менен Жолойдун күрөшү» өзүнүн сюжеттик түзүлүшү, конфликтүүлүгү боюнча драма жанрын элестетип турат. Ошон үчүн бул сюжетти жаштарга сахна оюнуна айлантип көргөзүү, класстык саатты театр оюну катары уюштуруу эффективдүү болмок. Бул сунушту айрыкча, адабият мугалими, класс жетекчилер эске алуулары керек.
7. Кошой менен Жолойдун күрөшү, Кошойдун жеңиши, анын себептери жөнүндө окуучуларга рефераттарды, дилбаяндарды, эсселерди жаздыруу, докладдарды жасаттыруу.
8. Эки дөөнүн күрөшү жөнүндө окуучуларга, студенттерге манас айттыруу.
9. «Күрөштүн» түйүндүү жерлерин көркөм оёуу.
10. «Кошой менен Жолойдун күрөшү» боюнча талкуу, дискуссия уюштуруу да кызыктуу жана пайдалуу болмок. Дискуссиянын теманын мазмунун терең ачууга сүрөө боло турган төмөндөгүдөй болжолдуу суроолордун тегерегинде болгону түшүмдүү болор эле деген ойдобуз.

- а) «Көкөтөйдүн ашындагы» спорт мелдештеринде калмак-кытайлар менен кыргыздардын ортосундагы ачык жана көмүскө тирешүү, эрегишүү эмнеден улам пайда болду?
- б) Ашка келген балбандар Жолой дөөгө каршы күрөшкө чыгуудан эмне үчүн качышты?
- в) 85 жаштагы Кошойду күрөшкө түшүүгө эмне аргасыз кылды? Ал таймашка чыкпай койсо болот беле?
- г) Кошой байге алуу үчүн, өз башынын атак-даңкы үчүн тагдырын таразага коюп, кармашка чыктыбы?
- д) Кошой кайсы максат үчүн, кандай сезим менен кара башын курман чалууга чейин барды?
- е) Кошой карыя кандай ички драмалык толгонууларды баштан кечирди? Ал жеңилип калса эмне болот эле? Анын ички психологиялык толгонууларынын сыры, маңызы эмнеде?
- ж) Кошойдун жеңилүүгө акысы жок эле деген сөзгө кандай түшүнөсүң?
- и) Жолойдун жеңилишинин себеби кайсында? Ал өз күчүнө ишенбеди беле.
- й) Күрөштө Кошойго кимдер жөлөк-таяк болду, эмне жардам берди? (эл, Манас, Каныкейдин кандагай).
- к) Күрөштүн жүрүшүндө Кошой кандай каармандыкты көрсөттү жана карыянын Жолойдун үстүнөн болгон жеңилишинин патриоттук, стратегиялык маани-маңызы эмнеде?
- л) Кошойдун патриотизминин бүгүнкү кризистеги Кыргызстанды сактоо, өнүктүрүү проблемасы менен кандай байланышы бар?

11. Кыскасы, «Кошой менен Жолойдун күрөшүнүн» мазмунун өздөштүрүү боюнча түрдүү педагогикалык айла-амалдарды, усулдарды колдонсо болот. Бул маселеге

мугалимдердин да өздөрүнүн чыгармачылык мамилеси менен толуктоолорду киргизеринде шек жок.

12. «Кошой менен Жолойдун күрөшү» жөнүндө сабак болобу, класстык саат болобу, лекция, дискуссия, тегерек үстөл болобу, дене тарбия иш чарасы болобу окуучулар, жаштар Кошой баатырдын калк кызыкчылыгын кайтарган патриотизмине, мекенчилдигине, улутмандыгына терең түшүнүп, эл мүдөөсүн, ата журттун кызыкчылыгын, ар намысын Кошойчо коргой билүү идеясына сугарылып, көздөгөн максатты ишке ашырууда Кошойдой эрктүү, өжөр болууга шыктанып, Кошойдун жарандык-атуулдук бийик руханиятын, жеңе билүү философиясын өздөштүрүп чыгышса, окуу-тарбия ишинин акыбети кайтканы ошол.

13. Республиканын спортчулары спорт стадионуна Кошойдун эпикалык эстелигин тургузуунун камын көрүүлөрү керек. Кошой атындагы спорт клубдары иштөөгө тийиш. Республикалык, областтык, райондук масштабда Кошой атындагы мелдештер, байгелер, спартакиадалар уюштурулушу максатка ылайык болот.

14. Ат-Башыдагы Кошой коргонду калыбына келтирүү окуучулардын экскурсиясына, демек, алардын жемиштүү тарбиясына жол ачмак. «Манас» эпосу боюнча жасалган бул зор иш туризмге да ийгиликтүү кызмат кылмак.

Спорттук таалим-тарбия процесси Кошойдун патриоттук, мекенчил руху менен куралданган, өз ата журтунунун намысын Кошойчо коргогон жеңишчил спортчуларды өстүрүп чыгарышы улуттук прогрессибиз үчүн аба менен суудай зарыл.

**БОРБОРДУК АЗИЯНЫ ДУҢГҮРӨТКӨН
КЫЛЫМ ТАЙМАШЫ ЖЕ КОШОЙ БААТЫРДЫН УЛУТКА
УТУП БЕРГЕН УЛУУ МӨӨРӨЙҮ**

1. «Кылым таймашына» алгы сөз.....	3
2. Көкөтөйдүн ашы.....	4
3. Кыргыз журтунун эгемендүүлүгүн моюндабаган империянын калдайлары: «Аш үстүнөн казамын, түшүп кетер орунду, бурут!».....	6
4. «Алуучу калмак сен эмес, алдырчу кыргыз мен эмес, чабуучу кытай сен эмес, чаптырчу кыргыз мен эмес!»	
5. «Көкөтөйдүн ашындагы» кыргыздар менен кытай-калмактардын ортосундагы конфронтация.....	10
6. Ырамандын Ырчуулдун балбан күрөш жөнүндөгү жарыясы жана «алты батман буудай жеп, дан жыттанган, алтымыш алпты бир союп, кан жыттанган» алп Жолойдун күрөшкө чыгышы.....	15
7. Аш башчысы Кошойдун эл ичинен балбан издеши, кыргыз-казак, түрк-мусулман калктарынын балбандарынын Жолойдон качышы.....	18
8. Табалары канып, мыйыгынан жылмайып, алдыда болчу жеңишти «тойлой» баштаган калмак-кытайлар.....	19
9. Улуттун стратегиялык кызыкчылыктарынын сакчылыгында турган Манас менен Кошой же 85теги карыянын патриоттук чечими.....	20
10. Аксакалдын психологиялык драмасы же Кошой деген ким?.....	27
11. Кошой - абийирдин жана патриоттук парздын кулу.....	31
12. Кандагай.....	32
13. Жолойду беттеген Кошойдун «булчуну бука белиндей, булкушканды жегидей» алп келбети.....	34
14. Эки дөөнүн ортосундагы сөз эрөөлү же Кошой менен Жолойдун психологиялык кагылышы.....	36
15. Уу-дуу болуп таңдана алп балбандарды караган «кара курттай кайнаган» көрөрмандар.....	40
16. Күрөштүн башталышы: дөөлөрдүн билектеринен аккан кан.....	41
17. Мышыкчасынан аяктары менен тик түшкөн атаандаштар же балбандардын күрөш чеберчилиги.....	43
18. Айыгышуунун укмуштуу кыйын-кезеңинин «ТОГУЗУНЧУ ВАЛЫ» же Саякбай менен Сагынбайдын күрөштүн жүрүшү жөнүндөгү ыр нөшөрү.....	45
19. Күрөштүн кульминациясы.....	52

20. Өмүр же өлүм деген күрөштөгү Кошой карыянын каармандыгы, героизми же көөдөндү уялаган улуттук ар намыс идеясынын жана мекенчил сезимдин күчү.....	52
21. Финал. 85теги кыргыз балбанынын Каркыраны дүңгүрөткөн трумфалдык жеңиши же эр Кошойдун улутка утуп берген улуу мөөрөйү.....	56
22. Улуу Кошойдун өрнөгү жана бүгүнкү эгемендүү кыргыз мамлекети же алдыда турган таалим-тарбия милдеттери..	58
23. Кошой менен Жолойдун күрөшү тарыхчы Бартольд жазып кеткен «Кыргыздын улуу державасынын» убагында болгонбу?.....	64
24. Илгерки тарыхый Кошойдун жеңишинин даңазасын ким биринчи болуп ырга салган?.....	67
МЕТОДИКАЛЫК БӨЛҮМ.....	69
Кошойдун руханиятын муундардын өздөштүрүүсүн камсыз кылуунун методикалык ыкмалары жана педагогикалык механизмдери.....	69

Советбек Байгазиев - филология илимдеринин доктору, профессор, Россиянын Эл аралык социалдык жана педагогикалык илимдер академиясынын академиги, КРдин билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер, Кыргыз Республикасынын илим жана техника жагындагы Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, КРдин Ч.Айтматов атындагы Мамлекеттик жаштар сыйлыгынын ээси, Кыргыз педагогикалык академиясынын академиги, Эл аралык "Руханият" сыйлыгынын лауреаты, Нарын жана Талас областтарынын ардактуу атуулу. И.Арабаев атындагы сыйлыктын ээси.

Адабият таануу, педагогика, методика, этика, публицистика, Манас таануу, поэзия жана проза боюнча 60 китептин, 400 дөн ашык макаланын автору.